

ANNEMARIE SCHIMMEL

İSLAMIN KISA TARİHİ

GÜNÜMÜZ İNSANININ KLASİK İSLAMİ GELENEĞİ
ÖĞRENMESİ İÇİN MÜKEMMEL BİR BAŞLANGIÇ NOKTASI

İSLAMIN KISA TARİHİ

ANNEMARIE SCHIMMEL (1922-2003)

Almanya doğumludur. Doktora çalışmasını Berlin Üniversitesinde İslam medeniyeti üzerine yapmıştır. Marburg, Bonn, Ankara ve Harvard üniversitelerinde çalışmıştır. İslam edebiyatı, kültürü ve tasavvuf üzerine çok sayıda eseri vardır.

Alfa'da Schimmel: *İslamın Mistik Boyutları* (2018), *Sayıların Gizemi* (2017).

ŞEBNEM ANDAÇ (1968)

Almanya'nın Dusseldorf kentinde doğdu. Heinrich-Heine Üniversitesi İngiliz-Amerikan, Alman Dili ve Edebiyatından mezun oldu. 2006-2009 yılları arasında Selanik Aristotle Üniversitesinde Yunanca eğitimi aldı. 2017 yılında *Hayalhane* adlı romanı yayımlanan yazar-çevirmen Bodrum'da yaşamaktadır.

İslamın Kısa Tarihi

© 2017, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Die Religion des Islam. Eine Einführung

© 1990, 2015, Philipp Reclam jun. GmbH & Co. KG, Stuttgart

Kitabın Türkçe yayın hakları Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak

Genel Müdür Vedat Bayrak

Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu

Çeviren Şebnem Andaç

Kitap Editörü Elif Yeşilkaya

Kapak Tasarımı Adnan Elmasoğlu

Sayfa Tasarımı Zuhul Turan

ISBN 978-605-038-020-0

1. Basım: Temmuz 2019

Baskı ve Cilt

Melisa Matbaacılık

Çiftelhavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul

Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29

Sertifika no: 12088

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34410 Cağaloğlu-İstanbul

Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00

www.alfakitap.com - info@alfakitap.com

Sertifika no: 43949

ANNEMARIE SCHIMMEL

İSLAMIN KISA TARİHİ

GÜNÜMÜZ İNSANININ KLASİK İSLAMİ GELENEĞİ
ÖĞRENMESİ İÇİN MÜKEMMEL BİR BAŞLANGIÇ NOKTASI

Çeviren: Şebnem Andaç

ALFA

**Kitapta geçen tüm Kuran ayetleri,
Diyanet İşleri Başkanlığı Türkçe Kuran Mealinden alıntılanmıştır.**

İÇİNDEKİLER

Önsöz, 7

Batı Dünyası ve İslam, 11

İslam Öncesi Arabistan, 17

Muhammed, 21

İslamın Yayılışı, 29

Kuran ve Öğretisi, 37

Hadisler, 57

Yasalar, 63

Din Bilimleri ve Felsefe, 77

Şiilik ve Tarikat Sistemi, 97

Tasawuf ve Tarikat Hakkında, 107

Evliyaların Yüceltilmesi, 127

İslam ve Yeni Gelişmeler, 133

Kaynakça, 151

Dizin, 157

ÖNSÖZ

Okuduğunuz bu kitap Friedrich Heiler'in *İnsanlığın Dinleri* adlı seçkisinde yer alan İslam üzerine yazmış olduğum bir yazıdan ortaya çıkmıştır (*İnsanlığın Dinleri*, tekrar yayımlayan Kurt Goldammer, Stuttgart: Reclam Yayınları, 1980). Fakat bununla beraber yazı tamamen gözden geçirilip, özellikle de kitabın sonunu oluşturan "İslam ve Yeni Gelişmeler" bölümü bütünüyle geliştirilmiştir. Ayrıca kitaptaki Arapça sözcüklerin okunuşlarıyla ilgili bir liste [Batılı okurlar için hazırlanan okunuş listesi Türkçe çeviriye alınmamıştır], kaynakça ve dizin de buna daha sonradan eklenmiştir.

Bonn, Sonbahar 1989

A. S.

**Allah'ın adıyla
Kufi tarzında kitabe**

BATI DÜNYASI VE İSLAM

İslam dini, Hristiyanlığın karşı karşıya kaldığı tüm dinler arasında en fazla yanlış anlaşılan, en fazla saldırıya uğrayan dindir. Batı dünyasının yaklaşık bir yüzyıl boyunca İslami güçler tarafından tehdit edilmesi –8. yüzyılın başlarında İspanya'nın Araplar tarafından ele geçirilmesiyle başlayan bu dönem 1683'te Türklerin Viyana'yı kuşatmasıyla sona erer– İslam dininin ve inananlarının Hristiyanlığın baş düşmanı olarak kabul edilmesine yol açar. Ayrıca İslam dini, Hristiyanlıktan sonra ortaya çıkan tek dünya dinidir; bu yüzden İslam, erken Bizans döneminin dini öncülerinden başlayarak Adolf von Harnack'a (1851-1930) kadar, Hristiyanlığın toplumsal değerlerine aykırı, neredeyse bir sapıklık olarak gösterilir. İslam ve peygamberiyle ilgili yaratılan algı ortaçağda da farklı değildir; bu çarpıtma öylesine ileri gider ki Muhammed, Yüce Tanrı olarak gösterilir, onun altın heykellerinden bahsedilir, hatta edebiyatta onun "altın resimlerinden" romantik döneme kadar söz etmeye devam edilir. Her türlü resme tapınmayı

reddeden, üstelik peygamberinin kendisini prensip olarak “sadece insan” kabul ettiği bir dinin bu denli yanlış anlaşılması kısmen yetersiz dil becerileriyle bağlantılıdır. İslamda bir kült dil olarak kabul edilen Arapça, ancak ortaçağ sonlarına doğru hak ettiği önemi kazanır ve özel Arapça kursları açılmaya başlanır; oysa Müslüman İspanya’daki Hristiyan ruhban sınıfı, hükümdarlarının dilini çoktan akıcı konuşmaktadır bile.

Kuran’ın ilk Latince tercümesi 1143 yılında Rodbertus Ketenensis tarafından yapılır; tam 400 yıl sonra Luther’in cesaretlendirmesi sonucu İslamın kutsal kitabının Latince bir örneği Bibliander tarafından Basel’de bastırılır, daha sonraysa Latinceden İtalyanca, Almanca (1616, Salomon Schweigger) ve Hollandacaya çevrilir. Ve ilk defa bu dönemde dini bir amaç gütmeyen de Arapça ile ilgilenilmeye başlanır. Arap tarihi ve diline karşı hissedilen ve gittikçe gelişen yakınlığa rağmen 16. ve 17. yüzyıllarda sayısız kışkırtıcı, polemik eser –özellikle de bu dönemde Türklerin yaydığı Türk korkusuyla– ortaya çıkmaya devam eder (edebi eserlerin dışında).

Aydınlanma çağıyla birlikte yeni bir anlayış başgösterir; Henri de Boulainvilliers (1658-1722) Muhammed’den ilk defa mantıklı bir dinin vaizi olarak söz eder. Hermann Samuel Reimar (1694-1768) o dönemin anlayışını en iyi şu yazdıklarında yansıtır:

Olur olmaz şeylerin suçunu Türklerin dininde arayanların çok azının Kuran’ı okuduğuna, oku-

yan az sayıda kişinin arasında ise okuduklarını gerçekten anlamaya niyet edenlerin neredeyse yok denecek kadar az olduğundan hiç şüphem yok.

18. yüzyıl farklı çevirilere tanıklık eder; bunlar İngiliz George Sale'in (1734) kendinden öncekilerine göre daha tarafsız çevirisi, Goethe'nin de okuduğu David Friedrich Megerlin'in (1772) orijinal metinden ilk Almancaya çevirisi ve gene bir yıl sonra Friedrich Eberhard Boysen'in bir başka çevirisidir.

Yaşamını Arap edebiyatına adanmış, bu yolda yorulmak bilmeyen Johann Jacob Reiske (1716–1774) ilk defa İslam tarihini, evrensel tarihin bir parçası olarak gösterir. Batı dünyasının İslamla yüzleştiği bu dönemin diğer bir klasik örneği ise Goethe'nin *Doğu Batı Divanı* yazıları ve incelemeleridir. Goethe burada Muhammed'in özünü yalnız dikkatli ve tarafsız bir şekilde açıklamakla kalmaz, aynı zamanda İslam kültürünü Fars ve Arap ana hatlarıyla anlatır. Goethe hiç şüphesiz dini ve siyasi tüm mücadelelere rağmen Müslüman Doğunun, Batı kültürünü etkisi altına aldığı bir dönemin sonunda yaşamıştır. Bu etkileri ortaçağ İspanyası'nda müzik ve edebiyatta açıkça görmek mümkündür. Yine burada Arap doğabilimleri, ortaçağ Avrupa'sını paha biçilmez belge ve malzemeyle donatır. Bunlara ortaçağ anlatım sanatında, romantik dönemin yazı ve şiirlerinde rastlamak mümkündür; Haçlı Seferleri ile birlikte Doğudan Batıya birçok değerli eşya da yine bu dönemde getirilir (*Damast-damas-*

ko, *Baldachin*-sayvan, *Laute-lavta* gibi Arapça kökenli daha birçok sözcük bunun en güzel kanıtıdır). Daha sonraları Osmanlı İmparatorluğu, İran ve büyük Moğollar döneminde Hindistan'a yolculuk yapan gezginlerin bu ülkelerde gördükleri ihtişam ve zenginlik üzerine anlattıkları gizemli öyküler ve 1639 yılında İran'a gerçekleştirilen Schleswig-Holstein keşif seferi Fars edebiyatından eserlerin Almanya'da tanınmasını sağlar. Öyle ki Paul Fleming "Fars İmparatorluğu sayemizde Holstein'a taşındı" der. Daniel Casper von Lohenstein'in (1635-1683) adeta ürpertici, Türk düşmanı tiyatro eserlerine rağmen Doğu, artık sadece Hristiyan düşmanlarının memleketi olarak algılanmaz. Artık o aynı zamanda, 18. yüzyıl başlarında ilk defa Fransızcaya çevrilen ve o andan başlayarak da sayısız şair, müzisyen ve ressama esin kaynağı olan, "Binbir Gece Masalları"nın yazıldığı harikalar diyarıdır. 18. yüzyıl sonlarına doğru Avrupa, Doğunun ilk edebiyat örnekleriyle tanışır. Almanca konuşulan bölgelerde Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856) sayesinde Arapçadan, Türkçeden ve özellikle de Farsçadan birçok eser Almancaya çevrilir; Goethe'yi kendi Divanını yazmaya yüreklendiren eser olan *Hafızın Divanı*'nın (1812/13) tam çevirisi de yine onun sayesinde gerçekleştirilir. Friedrich Rückert (1788-1866) gibi mükemmel bir doğubilimcinin aynı zamanda bir şair-yazar olması her şeyden önce Alman edebiyatı için büyük bir şanstır; çünkü Arap, Fars ve Hint edebiyatından oluşan zengin bir hazineyi Alman edebiyatına başarıyla kazandıran o olur. Ancak daha sonraları

edebi uyarlama ve ciddi bilimsel araştırma arasında bölünmeler başlar.

19. yüzyıl, Doğu ve İslam bilimlerinin başlangıç dönemi olarak kabul edilebilir. 1843 yılında Gotthold Weil, Peygamberin hayatını o döneme kadar anlatılmış efsanelerden arındırarak anlatmaya çalışır. William Muir, Aloys Sprenger ve D. S. Margoliouth eğilimi ise Muhammed'i olumsuz anlatma yönündedir; onların çizdiği resimde O histerik bir kişilik, bir dolandırıcı, en iyi ihtimalle bir sosyal reformcudur. İlk defa Ignác Goldziher'in İslam geleneğinin gelişimi hakkındaki esaslı araştırmaları ve yine İslamın gelişimi için özenle seçip sunduğu ciddi kaynaklar sayesinde farklı anlayışların önü açılır. İslam bilimleri Goldziher'in ve Christiaan Snouck Hurgronje'in araştırmaları üzerine kurulur ve tüm var olan temelsiz görüş ve gelenek kargaşasının içinden sıyrılıp, Peygamberin hedefini ortaya koyan bir resim çizmeye çalışır. Ne var ki Carl Heinrich Becker'in şu sözleri hâlâ geçerlidir: "Muhammed'in hakkında onu idealleştiremeyecek kadar çok şey, ona haksızlık yapamayacak kadar da az şey biliyoruz."

19. yüzyıl doğubilimcilerin tutumu günümüzde sıkça eleştirilir, en başta da Edward Said tarafından. Yakın Doğu'daki birçok bilim adamı gibi o da Avrupalı araştırmacıların –özellikle de Fransız ve İngilizlerin– çalışmalarında emperyalist amaçların saklı olduğuna inanır. Son yıllarda, İslama ve özellikle de onun mistik yanına sıcak bakan birçok yazarın çok sayıda çalışması yayımlanır; bu Vatikan Divanı'nın İslama karşı olumlu tutumuyla da bağ-

lantılıdır. Ancak buna rağmen, Patricia Crone Hagarism (1977) gibi son derece eleştirel, bütün erken İslam tarihine farklı bir çerçeveden bakan çalışmaları da göz ardı etmemek gerekir.

Bizim çalışmamızın bakış açısı geleneksel İslam tarihine dayandırılmıştır.

İSLAM ÖNCESİ ARABİSTAN

Zenginliğiyle ün salmış olan Güney Arabistan'da Muhammed'in doğduğu yıl (İÖ 570), o parlak dönem çoktan geride kalmıştır. Çoktanrıçılık, yerini Yahudilik ve Hristiyanlığa bırakmıştır. Gerçek Arabistan hâlâ tipik ilkel dinlerin varlığını sürdürdüğü, sayısız kutsal tapınağın bulunduğu bir bölgedir; ağaçlar, mağaralar ve özellikle de taşlar kutsal sayılır ve onların gizli güçlerine inanılır. Yahudilikte taş kültünün merkezi olan Mekke'de, Kâbe'nin güneybatısında yer alan siyah taş her yıl hacca gelen insanlarca ziyaret edilir. Zengin bir ticaret kenti olan Mekke için belirli dönemlerde yapılan bu hac ziyaretleri kurulan pazar ve panayır-larıyla gerçek bir gelir kaynağı olur. Kutsal sayılan bu ayların koruması altında, savaşmanın ve öldür-menin yasak olduğu bu dönemde farklı Arap kabi-lelerinden birçok üye burada buluşur. Şart koşulan kıyafetler içerisinde, Kâbe'nin etrafında belirli tö-renler gerçekleştirilir.

Aslında o dönem Arapların yaşamında (ki bu dö-nem İslam tarafından "cahiliye" olarak adlandırılır)

dine çok fazla yer verilmez. 6. yüzyıl sonlarına doğru Arap edebiyatında derin dini duygulara rastlamak neredeyse olanaksızdır; edebiyata konu olan daha çok cesaret, sınır tanımayan misafirperverlik, intikam gibi Bedevilerin erdemi kabul edilen duygulardır; erotizm ise neredeyse arka planda kalır. Kabilelerin kadınları savaşlarda ölenler için ağıtlar yakar, tapınaklarda rahipler öngörülerini kasvetli, kafiyeyle düzyazılarla ifade eder. Daha o dönemlerde Arap dili hayret verici derecede gelişmiş bir dildir, aynı kökten gelen ve edebi ölçünlü dili ortak olan tüm Semitik dillerin oluşumunu etkiler ve zenginleşmelerine katkıda bulunur. Neredeyse bitmek tükenmek bilmeyen bir söz varlığını son derece kısa ve öz kullanılan bir söz dizimiyle buluşturan bu dil, daha o zamanlar ustalıklı bir vezin sanatına sahiptir. Ancak İslam öncesi Arap edebiyatındaki bu mükemmelliğe daha sonraki dönemlerde hemen hemen bir daha ulaşamaz. Neredeyse sınırsız olanaklara sahip olan bu dil, belki de İslamın Arap vatan topraklarından çekip çıkarabileceği en değerli şey olur. İslam öncesi Arap edebiyatında zaman zaman gezgin keşişlerden, keşişin hücreesindeki ışıktan söz edilir, bu da Hristiyan motiflerin o zamanlarda bu kültüre yabancı olmadığını gösterir. Ne de olsa ülke Doğu Roma ve Pers İmparatorluğu'nun etki alanında bulunmaktadır, bu gerçek ise Jakobenler ve Nestûrîler gibi farklı Hristiyan mezhepleriyle kolay ilişki kurmaya olanak sağlar. Buna karşın Arabistan'da Hristiyanların yaşadığı, kapalı yerleşim bölgelerine rastlamak mümkün değildir; Medine yakınlarında Yahudi gruplar yaşar, Güney

Arabistan'daki Saba kralları da 500 yılında Yahudiliği kabul ederler. Bazı bölgelerde ise ait oldukları dinden memnuniyetsiz, daha yüce bir din arayışı içinde olan insanlara rastlanır, Araplar bunlara *hanif* derler. Bu kişiler, zaten Arabistan'da var olan Yüce Tanrı, *Allah* inancını hayatlarının merkezi olarak görmeye başlar. Bunlar büyük bir dinle –yüksek olasılıkla Yahudi ve Hristiyan topluluklarla– karşılaşma sonrası daha derin bir inanç anlayışı içine girmiş insan gruplarıdır. Belki de Muhammed ortaya çıkmasaydı 6. yüzyıl sonu 7. yüzyıl başları bütün Arabistan Hristiyanlığı kabul etmiş olacaktı.

MUHAMMED

Kureyş kabilesinin Haşimoğulları koluna ait olan Muhammed 570 yılında Mekke'de doğar. Anne ve babasını erken yaşta kaybettikten sonra amcası Ebu Talib tarafından büyütülür. O da hemşerileri gibi ticaretle ilgilenir. Çok geçmeden kendisi için çalıştığı, ondan yaşça büyük olan Hatice ile evlenir; bu evlilikten dünyaya gelen çocuklarından sadece dört kızı hayatta kalır. Daha sonraları yapmış olduğu evliliklerden dolayı sıkça eleştirilen, şehvete aşırı düşkünlükle suçlanan Muhammed'in ilk eşi Hatice ölene kadar –ki kendisi o öldüğünde 50 yaşındadır– başka bir kadınla evlenmemiş olması, hakkındaki bu iddiaların pek de inandırıcı olmadığını gösterir. 40 yaşına geldiğinde Muhammed'e sıkça inzivaya çekildiği Hira Dağındaki bir mağarada vahiy gelir; kendisiyle ettiği uzun mücadelelerden sonra, bunun Allah tarafından kendine verilen bir görev olduğunu kabul eder. Kuran'da Alak Suresinde, O'na verilen bu emre *iqra'* yani "oku" şeklinde yer verilmiştir. Hatice, kocasının yaşadığı bu zor dönemde sadık bir şekilde hep onun yanında olur.

Muhammed Müslümanlığı ilk defa anlatmaya başladığında kafalarda özellikle yer eden "mahşer günü"dür; hızla birbiri ardından söylenen, kısa satırlardan oluşan uyaklı düzyazıyla, iç içe geçmiş imgelerde yaklaşmakta olan o zamanın, hesap gününün ve ölülerin diriliş haberi verilir. O zaman çok yakındadır, kapının ardında bizi bekler, her şeyden habersiz, dünyevi işlerle uğraşan, Allah'ı unutmuş insanlardan bahsedilir, işte yine onların o gün geldiğinde içinde bulundukları cehaletten uyanacakları ve Allah'ın huzuruna çıkacakları söylenir. Bu en büyük mahkeme doğal afetleri de beraberinde getirir: Depremler, yangınlar ve güneş tutulmaları. Bu en etkileyici şekilde Tekvîr Suresinde anlatılır:

*Güneş dürüldüğü zaman, yıldızlar bulanıp
söndüğü zaman,
Dağlar yürütüldüğü zaman, gebe develer salı-
verildiği zaman,
Yaban hayatı yaşayan (irili ufaklı) tüm canlı-
lar toplandığı zaman, denizler kaynatıldığı
zaman,
Ruhlar (bedenlerle) eşleştirildiği zaman, diri
diri gömülen kız çocuğunun,
hangi günahıtan ötürü öldürüldüğü sorulduğu
zaman, amel defterleri açıldığı zaman,
Gökyüzü (yerinden) sıyrılıp koparıldığı zaman,
Cehennem alevlendirildiği zaman,
Cennet yaklaştırıldığı zaman, herkes önceden
hazırlayıp getirdiği şeyleri bilecektir... [1-14]*

O saat geldiğinde İsrafil, sura üfleyecektir; ölümler dirilecek ve şaşkınlıkla kaderlerinin ne olacağını çözmeye çalışacaklardır ancak içlerinden imansızlar lülelerinden ve ayaklarından sürüklenerek götürülmeden önce bazı hesaplar vermek zorunda kalacaklardır. Kuran, cehennemde verilecek cezaları anlatırken, dizginsiz hayal güçleriyle çeşitli kıyamet senaryoları yazan Hristiyan kâhinler kadar ileri gitmez; ne var ki daha sonraları dindar halk bu cezaları doymak bilmez bir iştahla anlatır; ateşle yapılan işkencelerden, kötü kokan kaynar sulardan, zehirli ağaçlardan ve fiziksel cezalardan bahseder. Ancak Muhammed yalnızca tehdit etmez, uyarmaz; O aynı zamanda iyi haberi de verir: Allah'ın buyruklarını yerine getiren, dinine bağlı kişi cennete gidecektir; orada onu sütten, baldan akarsular ve bakireler bekleyecektir. Bu mutluluğa kadınlar ve çocuklar da katılacaktır. Özellikle Hristiyan çevrelerce sık sık saldırıya uğrayan bu cennet betimlemeleri, aslında Doğu Ortodoks kilisesinin renkli cennet anlayışının ötesine geçmez.

Muhammed'in bu anlattıkları pratik düşünen tüccarlar tarafından pek de ciddiye alınmaz çünkü onlara göre ölümden sonra diriliş fikri düşünülemez, hatta gülünçtür. Fakat Kuran'da bunun olanaklı olabileceğiyle ilgili birçok kanıt yer verilmiştir: Birincisi, dünyayı bir hiçten yaratan Allah için zaten var olan uzuvları tekrar birleştirmek zor olamaz; ikincisi, yağmur sonrası hayata dönen çöl, ölümden sonra dirilen insanı simgeler (özellikle de bu kanıt daha sonraları şiir sanatında sık sık karşımıza çıkar); son olarak insanların

döllenme gerçeği Allah'ın yaratma gücüne bir örnek olarak gösterilebilir. Allah huzurunda kurulacak son mahkemeye gelince, antikçağ, Tanrı'nın buyruğuna karşı çıkan halkların nasıl cezalandırıldıklarının örnekleriyle doludur: 2. Mekke döneminin ayetleri peygamberlerini tanımadıkları için yok olmaya mahkûm olan halkların öyküsünü sıklıkla anlatır. Yaradılış ve mahkeme arasındaki ilişkiye yakından bakıldığında her ikisinin sorumlusunun da tek ve aynı kişi olduğunu anlamamız kaçınılmazdır: Hiçbir başka Tanrı'ya yer vermeden yalnızca tek bir Allah'ın varlığı bu vahyin temelini oluşturur. İhlâs Suresi şöyle der:

De ki: "O, Allah'tır, bir tektir." Allah Samed'dir. (Her şey O'na muhtaçtır, O hiçbir şeye muhtaç değildir.) O doğmamış ve doğurmamıştır. Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir.

Şimdilerde özellikle Hıristiyanlığın Kutsal Üçleme öğretisine karşı ileri sürülen sure, büyük bir olasılıkla ilk zamanlarda Araplarda "Tanrı'nın kızları" olduğu inancına karşı ortaya çıkar.

İnsanın görevi kendini tüm kalbi, ruhu ve duygularıyla bu yüce ve merhametli Tek Yaradan'a (Kuran'ın her bölümünün başında söylendiği ve her türlü işe başlamadan önce tekrarlanması gerektiği gibi) adamaktır. İslam sözcüğünün anlamı kendini Allah'a bütünüyle teslim etmektir, kendini bu yola adayan kişiye Müslüman denir (Bunun yerine kullanılan Muhammedciler sözüne pek sıcak bakılmaz, Müslümanlara göre bu, Hıristiyanların tamamen

kendilerini adlandırırken yola çıktıkları anlayıştan doğan bir adlandırmadır ve yanlışır). Ancak daha geç dönemlerde bazı mistik tarikatların üyeleri Muhammed'e olan mutlak bağılıklarının altını çizmek amacıyla kendilerini Muhammedciler olarak tanımlamışlardır. Allah'ın tek yaradan ve hükmeden olduğunu kabul eden Müslüman, sorumluluklarının bilincindedir; O'nun kitaplarına (Tora, Zebur, İncil ve Kuran), peygamberlerine (Âdem'den İsrailoğulları'na, Musa'dan İsa'ya ve Muhammed'e kadar birçok peygambere), meleklerine ve Kıyamet Gününe inanır; Allah'ın varlığını her yerde hissederek ve bilinçli olarak O'nun emirlerine göre yaşar. Merhametli olmak, doğruluk ve dürüstlüğün yanı sıra *salat*, yani namaz kılmak, dua etmek ve *zekât* vermek Allah'ın emrettiği ibadeti yerine getirmenin önemli parçaları olarak Kuran'da yer alır. Ama zenginlikler içinde oradan oraya sürüklenen, dinsel görevlerini boşlayan dünya insanı, Allah'ın vereceği cezalarla tehdit edilir. Muhammed, başka peygamberlerin de bundan önceki halkları uyardığı gibi, özellikle de Arapların peygamberi olarak, onları uyarması gerektiğini hisseder. Ancak sadece ufak bir insan grubunu etrafında toplayabilir, bunlar da çoğunlukla altsınıfa ait kişilerdir. Bu zor koşullar altında insanların bir bölümü Hristiyan Habeşistan'a göç eder. Muhammed 619 yılında karısını ve büyük destekçisi olan amcası Ebu Talib'i kaybedince Mekke'deki durum daha da ciddileşir. Sonunda yeni bir olanak belirir: 621 yılında Mekke'nin kuzeyinde bulunan Yesrib (*Jathrib*) kentinden insanlar gelir, bunlar Müslümanlığı kabul ederler, tam bir

yıl sonra Muhammed inananlarının ardından, Yezrib'e, yeni adıyla Medine'ye ("Peygamberin kenti") göç eder.

Hicret adı verilen bu göç, Müslümanlar tarafından haklı olarak takvim başlangıcı olarak kabul edilir çünkü bu göç, Muhammed'in temel düşüncelerinden birini geliştirmesine neden olur. Kendisinin o zamana kadar büyük peygamber dinleri olan Yahudilik ve Hristiyanlığın geleneğini sürdürmekle görevli olduğuna inanan Peygamber onlar gibi aynı öğretiyi yaymaya çalıştığından emindir. İncil'de anlatılan öykülere ufak değişikliklerle tekrar Kuran'da da yer verilmiştir, böylece Yusuf Suresinde "en güzel öykü" anlatılır: Yusuf ve Züleyha'nın ona aşkı (ancak Züleyha'nın surede adı geçmez); bu konu İslam edebiyatında birçok şair ve yazara esin kaynağı olur. Ancak Yahudiler Kuran'da anlatılanları eksik bulur ve kabul etmez. Bunun üzerine Muhammed, Yahudiler tarafından söylenen öykülerin gerçek olmadığına inanır, gerçek olan yalnızca O'na vahiy yoluyla anlatılanlardır; O'nun inancı aslında Yahudilerinkinden de eskidir: O'nunki -İsmail'in üzerinden- Arapların atası olan ve Mekke'de kutsal mabedi inşa eden İbrahim'in katıksız ve saf inancıdır. İlk defa gök tanrı dinlerine karşı tektanrılı dinin temsilcisi olarak bilinen İbrahim'in inancı, daha sonraları Yahudilik ve Hristiyanlık tarafından çarpıtılsa da sonunda İslam dininde tekrar canlanacaktır. Bu telkin sonrası o zamana kadar Kudüs olan kiblenin yönü Mekke olarak tekrar belirlenir ve böylece Muhammed memleketi olan kenti yeniden kazanmayı hedefler. Göç ettiği kente

sekiz yıl sonra zaferle geri döner. Arada ufak savaşlar yaşanır ve iyi organize edilmiş bir grup Müslüman azınlık, Mekkelileri yenmeyi başarır. Mekke en büyük oğluna sonunda kucak açar, merhamet eder. 632 yılında hac ibadetini yerine getirdikten sonra en sevgili genç karısı Ayşe'nin yanında hayata gözlerini yumar. Ölümünden sonra Ayşe'nin babası Ebu Bekir halife olarak seçilir.

Peygamberin yaşamının son döneminde inen ayetlerin anlatım biçimleri ilk inenlere göre farklılık gösterir: Genel bakıldığında daha geniş dizelere yer verilmiştir, kafiyeyle düzyazı özelliğini seçebilmek zorlaşmış, başlardaki o eskatolojik coşku neredeyse yok olmuştur. Onun yerine, kurumsal ve ibadetle ilgili konulara daha geniş yer verilir. Din tüm hayatın merkezi haline gelir; din ve devlet işleriyle ilgilenen makamlar birbirinden ayrılmadığı gibi, bu dünyadaki yaşama ait konulara da yer verilmez; buna göre yapılan her işe "Allah'ın adıyla" başlanmalı, uygularken yine O'na karşı olan sorumlulukların bilincinde olunmalıdır. Ruhban sınıfı yoktur ve insan böylece doğrudan Allah'ın karşısındadır.

İSLAMIN YAYILIŞI

Peygamberin ölümünden sonra genç cemaati zorlu bir dönem bekler. Peygamberlik dönemi sona ermiştir; inen vahiylerde (Ahzâb: 40) Muhammed'den peygamberlerin sonuncusu olarak söz edilir. Böylece O'nun ölümünden sonra ibadet ve savaşlarda cemaati idare etmek, seçilen "halife"ye düşer.

Cemaat, *ümme*t inananlardan oluşur ve efsane-ye göre onlar, Muhammed'e bağlılıklarından ötürü Allah'ın gazabına karşı koruma altındadır: Kıyamet Günü herkes *nafsi nafsi*, "ben ben (beni bağışla)" diye bağıırırken, Hz. Muhammed *ummati ummati* "ümmetim, ümmetim" diye seslenecek ve onlar için arabuluculuk yapacaktır.

Peygamberin kayınpederi Ebu Bekir, O'nun ölümünden sonra, İslamın şart koştığı vergi sisteminden hoşnut olmayan özgür ruhlu Bedevilerin başlattığı ayaklanmaları başarıyla bastırır; onun komutası altındaki ordular Irak'ın güneyine, Filistin'e kadar ilerler. Ancak savaşlardaki gerçek başarılar onun yerine geçen ulu halife Ömer (634-644) zamanında elde edilir: 635 yılında Şam fethedilir,

639-641'de Mısır ve 640-644'te de Pers İmparatorluğu kazanılır. Ömer'in öldürülmesinden sonra Osman bin Affan fetihlere devam eder. Ancak bir süre sonra Muhammed'in baştan beri en önemli rakibi olan Mekke'nin eski kabilelerinden Ümeyyeoğullarıyla yakınlaşmaya başlar. Muhammed'in amcası Ebu Talib'in oğlu, aynı zamanda en küçük kızı Fatma'nın kocası Ali iki taraftarıyla birlikte Osman'a karşı ayaklanır: Osman 656 yılında Kuran okurken öldürülür. Kuran'ın ilk kaleme alınarak, çoğaltma işleminin de onun tarafından gerçekleştirildiği söylenir. Yerine Ali seçilir. Onun da öldürülmesiyle beraber (661) Muâviye ve Ümeyye (Emevî) hanedanının önü açılmış olur. Merkezi Suriye'de olan ve eski Arap geleneklerine göre yönetilen hükümdarlık, Arap devletine egemen olmasının ardından, Arap orduları Atlantik (691), Bizans, Güney İspanya (711), Transoksanya (711) ve Sind'i (711) ele geçirir. Ümeyyeoğulları'nın ikinci hükümdarı Yezîd (680) iktidara gelmeden, Ali'nin en küçük oğlu Hüseyin, kaybettikleri gücü tekrar elde etmek ister; ne de olsa o, Peygamberin meşru torunudur. Ancak Hüseyin ve ordusu Kerbelâ'da yenilgiye uğrar. Onun ölüm yıldönümüyse hâlâ Şii toplumu arasında, muharrem ayının onunda (Hicri takvimin ilk ayı) yas merasimleriyle anılır; Kerbelâ'da yaşananlar özellikle de Urdu ve Fars dilinde birçok şaire ağıt konusu olur. Bu acı motifi dindar Şii toplumlarında derin izler bırakır; İran'da olup biten olayları –son günlerde tutkuyla bir araya gelerek “din düşmanlarına” karşı yürütülen savaş gibi– yine bu motifle açıklamak mümkündür. Bu nedenle Hüseyin'in Emevîler'e kar-

şı bu savaşı, yüzyıllardan beri edebiyatta ve halk arasında önceleri adaletsiz hükümdarlardan, sonraları yabancı güçlerden kurtulmak için duyulan özleminin bir ifade biçimi olarak kabul edilir.

Mekke'de yeni bir isim halifelliğini ilan eder: Abdullah Bin Zübeyr; babası Peygamberin samimi bir dostudur. Ali'nin taraftarları, Şiilerin çoğunlukta olduğu Irak'ta, al-Muhtâr'ın etkisi altında yeni bir iddia ortaya atarlar, buna göre şimdiye kadar varlığı gizlenmiş olan Ali'nin soyundan biri tekrar geri dönecektir. Bu arada Arap istilacılarla İslamiyet'i kabul etmiş Mevaliler arasındaki ilişkiler tehlikeli bir boyuta ulaşır; Arap kabilelerinin koruması altında yaşayan ancak Arap olmayan bu Müslümanlar, İslamın kendilerine temin etmiş olduğu gibi tüm inananlar için eşit hak isterler. Bu gelişmeleri fırsat bilenler halifelik unvanını Muhammed'in soyundan gelenler için talep ederler. Propagandacılar Ali'nin lehine gelişen bu ortamı fırsata çevirmeyi başarırlar; böylece Peygamberin amcalarının soyundan olan Abbas'ı halife ilan ederler. Emevî soyunun son üyesi İspanya'ya kaçarak orada 756 yılında, sınırlarını kısa zamanda genişleteceği bir devlet kurar; Arap kültürünün mükemmel bir şekilde edebiyat ve sanata yansıtıldığı örnekler burada ortaya çıkar. Kurtuba'daki Ulu Cami'yi yaptıran 3. Abdurrahman zamanında en parlak dönemini yaşayan İspanya Emevî Devleti 1031 yılına kadar varlığını sürdürür. Aynı dönemde Granada'da Beni Ahmer tarafından kurulan şehir devleti 1492 yılına kadar ayakta kalır. İspanyol-Arap eserlerinin en son örneği ise buradaki El Hamra Sarayıdır.

Abbasi hükümdarlarında İslam, önceki hükümdarlara göre daha merkezdedir. Artık onlar tarafından yönetilen bu devlet bir Arap devleti değil, öncelikle bir İslam devletidir. Devlet başkentinin Şam'dan Küfe'ye, kısa bir zaman sonra da Bağdat'a taşınması Fars etkilerinin önünü açar; halifelerin güçleri azaldığında paralı Türk askerleri devleti destekler ve sonunda kendi devletlerini kurarlar. Bağdat en görkemli dönemini Binbir Gece Masalları'ndan bilinen, en tanınmış hükümdarları Harun Reşid'le yaşar (786-809). İkinci oğlu Me'mûn'un emrinde bilimsel ve felsefi eserler Yunancadan Arapçaya çevrilir. İslam bilimlerinin gelişmesini öngörülmedik bir şekilde etkileyen bu eserler daha ileride Araplar tarafından geliştirilmiş olarak tekrar Batı dünyasına kullanıma açılır. Fakat çok geçmeden Abbasilere bağlı devletler bağımsızlıklarını ilan ederler, Halife'den topraklarına karşılık vergi alırlar. 932 yılında Şii İran devleti Büveyhoğulları'nın kurucusu olan Adudüddeve kendisine ilk defa sultan unvanını verir.

969 yılında Kuzey Afrika'dan gelen Fâtımîler Mısır'da iktidarı ele geçirirler. En doğudaysa Gazneli Mahmud, Hindistan'ın kuzeybatısına sefere çıkar. 1026'da Lahor Hindistan'daki Gazneli devletinin başkenti olur. Burada, Bengal bölgesine kadar etkili olmuş, oldukça zengin bir Fars edebiyatı gelişir. Horasan'da Fars hanedanı Sâ mânîler sayesinde Fars edebiyat dili en parlak dönemini yaşar.

Bu arada Türk grupları İran ve Irak'a girerler; 1055 yılında Selçuklu sultanı Tuğrul Bey artık gücünü iyice yitirmiş Abbasi halifesini himayesi al-

tına alır. Böylece Yakın Doğu'nun en önemli devlet biçimlerinden birinin temeli atılmış olur; Selçuklu İmparatorluğu İran sanatında yeni, büyük bir dönemin başlamasını ve (1071) Anadolu'nun kapılarının açılmasını sağlar. Ve orada hâlâ günümüzde Erzurum, Sivas, Kayseri ve özellikle Konya'da hayranlıkla ziyaret edilen görkemli camileri, medreseleri, türbeleriyle Anadolu Selçuklu Devleti kurulur; sınırları Anadolu'nun güney sahillerine kadar dayanan imparatorluğun merkezi Konya olur. Ama 1258'de Abbasi devletine son veren Moğollar Anadolu'yu da istila etmeye başlarlar; Anadolu Selçuklu Devleti dağılır. Oluşan çok sayıda bağımsız beyliklerden kısa süre sonra Osmanlı soyu ortaya çıkar. İkinci padişahları Orhan Bey emri altında 1326'da Bursa ve çevresini fethederler. Bursa bir süre devletin kültür merkezi olur; 1453 Konstantinopolis'in fethine kadar başkent (*Adrianopol*) Edirne'dir.

Hükümdarlarının ancak 1300 yılında İslamı kabul ettikleri Moğol İmparatorluğu'nun Anadolu'ya akın etmesiyle burada dengeler değişir; İslamın merkez bölgesi sayılan bu topraklarda önemli bir güç etkisini kaybeder. Moğollardan sonra birçok sayıda ufak devlet oluşur. Türk asıllı olan hanedan Timur (Tamerlan ö. 1405) bir kere daha İran, Anadolu'nun bazı bölgeleri ve Kuzeybatı Hindistan'ın boyundurluğu altına girer. Timur tüm acımasızlığına rağmen edebiyat ve sanata karşı büyük ilgi duyar, başkent Semerkant'ı mükemmel mimari eserlerle süsler; soyunun ondan sonra gelen ve özellikle de Herat'ta hüküm süren kolu, kendisi gibi mimari, minyatür sanatı ve kaligrafiye merak duyar. Mı-

sır'da 1171'de Fâtımî Hanedanı son bulur. Yerine Kürt kökenli Eyyubi ailesi gelir. Eyyubi ailesinin en tanınmış ismi, Haçlı Seferlerinde gösterdiği başarılarından dolayı Avrupa'da da adil bir soylu olarak bilinen Selahaddin Eyyubi'dir (*Salahudin*). Son Eyyubi hükümdarının ölümünden sonra dul kalan karısı bir Türk komutanıyla evlendirilir ve böylece 1250 yılında Memluk devleti kurulur. Güçlü Baybars 1260'ta Moğolları Suriye'de durdurur. Memluk devletinin ilk döneminde -1382'ye kadar- sultanlık babadan oğula geçmekteyken, ikinci dönemde bu unvanı, seçtiği kişiye sultanın kendisi verir. Bu hükümdarlar Rusya ve Orta Asya'dan getirilen esir askerlerden (*Memluk* sözcüğünün anlamı burada budur) seçilerek zorlu eleme aşamalarından geçer ve çeşitli görevlerde bulunduktan sonra kademe kademe yükselirler. Mimari açıdan etkileyici bir dönem olan Memluk dönemi, Osmanlıların 1516'da Mercidabık yakınlarında, Halep'in kuzeyinde Suriye-Mısır ordularına karşı kazandıkları zaferle son bulur. Bir yandan Mısır ve kutsal kentler Mekke ile Medine'ye kadar ilerleyen Osmanlı İmparatorluğu, diğer yandan Kanuni Sultan Süleyman'ın önderliğinde Batıya, Viyana kapısına kadar ilerler; İmparatorluğun başkenti İstanbul'da Mimar Sinan tarafından mükemmel camiler inşa edilir. Öte yandan İran'da uzun zamandır dikkat çeken Şiilerin sözlerini geçirme çabaları başarılı olur ve Safevi devletinden İsmail'in tahta çıkmasıyla 1501 yılında On İki İmamlar Şiiliği devletin resmi dini kabul edilir. Böylece Batıda Sünni Osmanlı İmparatorluğu ile özellikle başlangıçta belirgin bir şekilde Sünni

olan Hindistan'da Moğol İmparatorluğu arasına Şiilik adeta bir takoz gibi yerleştirilir; dini ve siyasi bu durum Yakın Doğu'daki birçok gelişmeyi ve günümüzde İran'ın özel rolünü anlamamıza yardımcı olur.

Timur'un yerine geçen genç ve atılgan Farganalı Babür, Hindistan'ın kuzeybatısında, Gazneli Mahmud'un 1000 yılından sonra yaptığı baskınlar ardından Doğu Bengal ve Dakka'ya kadar uzanan ve çeşitli Müslüman prensliklerin bulunduğu bu topraklarda daha güçlü bir devlet kurar. Ancak İmparatorluk hiç kuşkusuz altın çağını torunu Ekber'in uzun ve mutlu yönetim zamanında yaşar (1556-1605); gösterdiği dini hoşgörü, Hindu, Hristiyan ve Farslarla gerçekleştirdiği özgür ortak çalışmalar ve sanatsal alandaki çabalara desteğiyle özellikle Hindistan'da İslamın şekillenmesinde önemli bir rol oynar. Ekber'in oğlu Cihangir ve torunu Şah Cihan onun hoşgörülü politikalarını sürdürmeye devam ederler; Şah Cihan'ın oğlu Dârâ Şükûh Prens dini Hint edebiyatına gösterdiği ilgiden dolayı ün salar. Kuzeybatı Hindistan'da Şah Cihan'ın karısının türbesi olan Tac Mahal gibi en güzel mimari eserler bu dönemde yapılır. Ancak bu hoşgörü dönemi sofu imparator Alemgir Şah'ın (*Evrenghizib*) uyguladığı dar görüşlü siyasal yöntemler sonucu sona erer (1658-1707). Pers hükümdarı Nâdir Şah'ın (1739) baskınları ve onun yerine geçen Ahmet Şah Dürranî'nin yaptığı seferler, Hindu ve Sihlerin askeri ve siyasi uyanışları, Britanya'nın gittikçe artan gücü, sonunda imparatorluğun tamamen çöküşüne yol açar (1857). Oysa İslam siyasal çöküş dönemin-

de de yavaş ama emin bir şekilde Hint-Endonezya bölgesinde yayılmaya devam eder; günümüzde bütün Müslümanların yarısı bu bölgede yaşar. 19. yüzyılda modernleşme yolundaki ilk hareket de burada başlar. Orta Asyalı ve Çinli çok güçlü, aktif Müslümanları, Kuzey ve Doğu Afrika'ya doğru sürekli ilerleyen İslam hareketini de göz ardı etmemek gerekir. 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar geçen sürede siyasal çöküşlerin ve önemli toprak kayıplarının yaşanmasıyla eşzamanlı ruhani bir durgunluk olur. Ancak bu durgunlukla beraber İslamı yeni baştan yorumlama çabaları ve ilk kimlik arayışı denemeleri de kendini belli eder. 19. yüzyıl bazı İslam topluluklarının kendi içlerine dönmesini sağlar, I. Dünya Savaşından hemen sonra İslam dünyasında milliyetçilik tüm gücüyle başgösterir. Bu, günümüze kadar birçok bağımsız devletin oluşmasına yol açar; bunlardan Pakistan, İslam Cumhuriyetiyken Türkiye, mutlak laikliği yeni yönetim şekli için esas alır (üstelik halk kendini tümüyle Müslüman hissederek). Bu nedenle Türk zihniyetini yakından bilen biri için, son dönemlerde ülkede hortlayan "kökten-dinci" akımların laik anayasa ve laik yaşam şekliyle ilgili gerginliklere neden olmaları hiç de şaşırtıcı değildir.

KURAN VE ÖĞRETİSİ

Bu dinin temeli Kuran'dır (*qur'an* "okumak"). İnançlı bir Müslüman için O, Peygamberin sözleri değil, Allah'ın özgün sözleridir; yalnızca Muhammed'in aracılığıyla açık bir şekilde Arapça olarak duyurulmuştur. Kuran'ın aslı "cennette titizlikle saklanan" bir yazıttır ve temizlenenlerden başkasının el süremediği bu kitapla insanlara açıklanmıştır. Onu okumak işlerin en yücesi, duyguların en yükseğidir – Arap olmayan Müslümanların çoğu gibi, okuduklarını anlamasan bile. Burada konu olan Allah'ın sözüdür, bu yüzden bir Müslüman için Kuran'ı herhangi bir dile çevirmek düşünülemez; son günlerde İngilizceye yapılan yeni bir çeviri bu nedenle *The Meaning of the Glorious Koran* (Yüce Kuran'ın Anlamı) şeklindedir, zira burada sadece onun anlamı elde edilmeye çalışılır. İslam anlayışına göre Kuran'ın tarzı taklit edilemez ve benzersizdir; o yalnızca insanüstü güzellikleri ve tüm sorunlara çözümleri içermez, aynı zamanda onun dizelerinin ve harflerinin sıralanışında beklenmedik ilahi sırlar gizlidir. Kuran'ın herhangi bir Batı diline eşde-

ğer çevirisinin olmaması normal bir okuyucunun 1400 yıldan beri bu esere verilen önemi ve değeri anlamasını zorlaştırır. Bu kitabı okurken, karşısında o dizeleri gördüğünde veya ona dokunduğunda bir Müslümanı duygulandıran şey nedir? Goethe “Kuran’ın yazılışı, tarzı, içeriği ve amacına uygun olarak güçlü, ürkütücü, bölüm bölüm yüce ve olağanüstüdür” der. Bu bölümlerin günümüzdeki dizilişleri kronolojik değildir; kutsal metinler Halife Osman’ın emrinde uzunluklarına göre –uzundan kısaya doğru– sıralanmıştır. Böylece Kıyamet Günüyle ilgili en eski ve en kısa bölümler Kuran’ın sonlarına doğru yer alır. Yalnızca Kuran’ın başında kısa bir dua olan ve başlangıç anlamına gelen –Hıristiyanların en sık okuduğu “Ey göklerdeki babamız”a benzer bir şekilde– “Fatıha”ya yer verilmiştir.

Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın ismiyle.

Hamd, âlemlerin Rabbi, Rahmân, Rahim,

Hesap ve ceza gününün (ahiret gününün) maliki Allah’a mahsustur.

(Allahım) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz.

Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilêt;

gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil. [Fatıha 1-7]

Tevhid suresinden (112)¹ sonra kötü insanlardan ve cinlerden korunmak için edilen iki dua yer alır.

¹ Kuran’ın 112. suresi olan İhlâs Suresi kastédilmektedir.

Bu şekilde dizilmiş surelere kısa adlar verilmiştir (İnek, Yıldız, Koşanlar vb).¹ Ancak bu adlar daha sonradan eklenmiştir. Her sure veya ayet okunmadan önce şeytandan korunmak için besmele (esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla) okunur. Fatiha Suresi ve birkaç kısa sure daha her gün namaz kıllarken ve dua ederken okunur; belirli surelerin özel güçleri olduğuna inanılır (Yasin Suresi, özellikle ölülerin arkasından okunur). Bazı ayetleri camileri süslemek veya koruma ve hayır duası olarak ustaca tabelalara yazmak sevilen bir gelenektir; bunlardan bir tanesi de *Âyetü'l-kürsî*'dir:

Allah, O'ndan başka tanrı yoktur; diridir, her şeyin varlığı O'na bağlı ve dayalıdır. Ne uykusu gelir ne de uyur. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. O'nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefaât edemez. Onların önlerinde ve arkalarında olanları O bilir. O'nun ilminden hiçbir şeyi –dilediği müstesna– kimse bilgisi içine sığdıramaz. O'nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır. Onları korumak kendisine zor gelmez. O yücedir, mutlak büyüktür. [Bakara: 255]

Kuran'ın her bir dizesine *ayet* (işaret) adı verilir. Muhammed'in karşıtları ondan bir mucize göstermesini istediklerinde O, kendilerine bu dizeleri Allah'ın mucizesi olarak gösterir. Bu ayetlerden bazıları daha sonra inen vahiylerle güncelliğini yitirse de Kuran'dan çıkarılmaz. Bu birtakım çelişkilere neden olur.

¹ Bakara, Necm ve Âdiyât sureleri kastedilmektedir.

İnsanın yeri Kuran'da birçok defa yeniden tarif edilir: Bir yandan bütün diğer ruhlardan daha üstündür; çünkü Allah, Âdem'in içine ruhundan üfler (Hicr: 29; Sâd: 72) ve onu yarattığı gün meleklerle onun önünde eğilmelerini emreder; çünkü Allah onu yeryüzünde halife yapmak ister; buna karşı gelen İblis, bunun üzerine cennetten kovulur. İnsanoğlunun ilk işlediği günah bulaşıcı değildir (Hıristiyanlıktaki yaradılıştan günahkâr olma inancının tersine), insan doğası iyidir ancak çevresel etkilerle değişime uğrar. Öte yandan insanın Allah'a mutlak bağlılığı en güzel sözcüklerle A'râf Suresinde simgelenir: Yeryüzünü yaratmadan önce o sonsuzlukta Allah, Âdemoğullarının sırtlarından soylarını çekip çıkardı ve onlara sordu "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" Onlar da "Evet, Rabbimizsin, biz tanıklık ettik" derler. [A'râf: 172] Bu yanıtla birlikte İnsanoğlu Allah'ın emirlerine boyun eğmeye razı gelir ve böylece Allah'ın takdirini önceden kabul eder. Artık Kıyamet Gününde cahillik gibi bir bahanesi yoktur. Bu ayet mistik meditasyon ve edebiyatın en sevilen konusu olur: Evet, insanadır Allah'ın emanet ettiği (*emanet*), gök ve yeri teklif eder, ama onlar kabul etmezler; insandır onu tüm zayıflığına ve cahilliğine rağmen yüklenen (Ahzâb: 72).

Bu "emanet edilen"in ne olduğuna dair tartışmalar bilim adamları arasında hâlâ devam eder. Bu sözü edilen emanet mutlak itaat veya inanç mıdır? Yoksa Allah aşkı mı? Sorumluluk mu? Veya insanın bireyselliği, onun yok edilemez ruhunun özü müdür?

Ve insan Allah'ın varlığının işaretlerini ufukların ötesinde ve kendi içinde gördüğünde düşün-

meye davet edilir (Fussilet: 53): Tarihin, ruhun, doğanın ve kültürün farkına varmak insanları ileriye götürür.

Daha geç dönemlerde inen bölümlerinin günlük yaşam ve devlet düzeniyle ilgili birçok emir içerdiği Kuran, yüzyıllar boyunca tüm araştırmaların odak noktası olur. Kuran'la ilgili çalışmalar Arapça dil-bilgisi ve sözbiliminin gelişmesine yol açar; onun çevrilemez olduğu inancı, İslamı kabul eden ancak Arapça konuşmayan ulusları bu dili konuşmaya veya en azından Arap alfabesini öğrenmeyi zorunlu kılar. Bu gerçek Farsça, Türkçe, Hint İslam dilleri ve edebiyatı, Orta Asya ve Afrika için neredeyse uçsuz bucaksız sonuçlar doğurur. Kuran'ın dili olan Arapça günümüzde Arap olmayan toplumlarda da edebiyat ve konuşma dilinde yaygın şekilde kullanılır. Kuran'ı olabildiğince ahenkli okuma isteği, Kuran okuma sanatını ortaya çıkarır; en sıradan sözcüklerin telaffuzu bile ustalık gerektirir; ancak Kuran çoğunlukla belirli bir makamda, bir çeşit ilahi şeklinde okunur. Kuran'ı ezbere okuyabilen hafız saygın bir kişidir. Sesleri güzel olan erkek çocukları sıklıkla Kutsal Kitabı ezberlemek için camiye gönderilirler. Allah'ın sözlerinin kutsallığının bir ifadesi olarak evlerde Kuran en yüksek noktaya konur veya asılır. Böylelikle ondan daha yüksekte başka hiçbir kitap bulunmaz.

İnanan için beş şart vardır. İslamın temel direklerinden olan bu beş şartın ilki kelime-i şahadet getirmektir. Bu ilk şart diğerlerinin de temelini oluşturur. Her kim bir toplum içinde kelime-i şahadet getirirse, İslamı kabul etmiş olur: "Ben şahadet

ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur. Ve yine şahadet ederim ki Muhammed aleyhisselam O'nun kulu ve resulüdür" (*ashadu anna la ilaha illallah Muhammad rasul Allah*). Kuran'daki orijinal cümle bu şekilde değildir; İslamı dış etkilere karşı korumak için bu ifade yüzyıllar içerisinde daha ayrıntılı bir biçimde geliştirilmiştir. Kuran'ın buyurduğu gibi bundan önce gelen peygamberlere inancı da kapsar. Muhammed onların en sonuncusudur, kendinden önce inen vahiyler düzeltilerek ona indirilmiştir. Ama Kuran'da sözü geçen bazı mucizelerin (gece gökyüzüne yükselişi, İsrâ: 1; ayın bölünmesi, Kamer: 1) yorumlanmasıyla zengin bir efsane demeti oluşmuştur; zaman içerisinde Peygamber "kursuz insan" (*insan-ı kâmil*) mertebesine ulaşır ve yaratılışın amacı olarak kabul edilir. Bir hadisin de söylediği gibi *laulaka laulaka, ma Khalaqtu'l-af-laka* "eğer sen olmasaydın, eğer sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım." Müslümanlar için İslam dinini belirleyen ana bölüm her zaman kelime-i şahadetin ikinci bölümüdür; Allah'tan başka Tanrı olmadığını birçok insan kabul edebilir, ancak Muhammed'e olan inançtır burada farkı yaratan. Ona itaat etmek, ilahi yasalarda ifade edilen Allah'ın emirlerini yerine getirmektir. Kelime-i şahadetin yanında İslamın temel direkleri: Namaz kılmak, zekât vermek, Ramazan ayında oruç tutmak ve Mekke'ye hacca gitmektir.

Zekât vermek tam olarak hesap edilmiş, bir çeşit vergi ödeme şeklidir (Tevbe: 60). Bu vergi fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, İslam dinine kazandırılmak istenenler, özgürlüklerini satın al-

mak isteyen köleler, hayır yaparken borçlanmışlar ve *fi sabil Allah*, yani “Allah yolundakiler” ile daha başka farklı nedenlerle gereksinimi olan kişiler, özellikle de yolda kalmış yolcular içindir. Bunun yanında zekât Pakistan’da olduğu gibi dini okullar yaptırmak için kullanılır. Zekât –doğru uygulandığında– zenginlerin vergilenmesi ve fakirlere yapılan yardım, yalnızca Müslüman değil, aynı zamanda Hristiyan düşünürlerce de (Louis Massignon, Kenneth Cragg) kapitalizme ve komünizme karşı bir önlem olarak görülür.

Günümüzde en sıkı şekilde uygulanan şart, belki de en zor olmasına karşın, oruç tutmaktır. 354 günden oluşan İslam ay takviminin dokuzuncu ayı olan Ramazan ayı boyunca güneşin doğuşundan –siyahla beyaz ipliğin birbirinden ayırt edilebildiği andan itibaren– güneşin batışına kadar yemek, içmek, sigara içmek, parfüm veya herhangi bir koku kullanmak, cinsel ilişkiye girmek yasaktır. Tutulacak her oruç için gün doğumunda ayrı ayrı niyet etmek gerekir. Yolculuk edenler, yaşlılar, gebeler, çocuk emzirenler ve hastalar oruç tutmak zorunda değildir, ancak ileride onlar da tutamadıkları oruçları telafi etmek veya oruç tutamadığı her güne karşılık fidye (fakirleri doyurma gibi) ödemek zorundadırlar. Devlet başkanı Bourghiba gibi bazı yenilik taraftarları sanayi ve bazı başka iş alanlarını “açlığa karşı kutsal savaş” ilan ederek buralarda çalışan kitleleri oruç tutma zorunluluğunun dışında tutmuş ve bu şekilde onlara kolaylık sağlamışlardır; çünkü savaş sırasında oruç tutma şartı koşulmaz. Ramazan ayı farklı mevsimlere rastlar, özellikle de

Doğunun kavurucu sıcaklarında bir damla bile su içmeden oruç tutmak gerçekten zordur. Aynı şekilde yaz aylarında günlerin çok uzadığı kuzey ülkelerinde yaşayan Müslümanlar için de durum aynıdır; çözümlerden bir tanesi en yakın Müslüman ülkesinin günbatımına göre orucu bozmaktır (mesela Almanya'da yaşayan Müslümanlar için Türkiye'ye göre). Günbatımında oruç bozduktan sonra 33 rekât *teravih* namazı kılmak yaygındır; çoğunlukla gün ağarırken bir kez daha yemek yenir. Türkiye'de günümüzde namaz kılmayan birçok kişi oruç tutar veya en azından birkaç gün, özellikle de tek sayılı son beş geceden biri olan *lailat al-qadr*, Kadir Gecesinde oruç tutmaya özen gösterir. Bu gece Kuran'ın indirildiği gecedir (Kadir Suresi). Yeni ayın ortaya çıkması, herkes tarafından özlemle beklenen Ramazan bayramını müjdelir; her yer süslenir, insanlar birbirlerine hediyeler verir.

Hacca giderken eski Arap inanış ve âdetleri uygulanır. Hacca gitmek de oruç tutmak gibi belirli bir zamanda yapılır, bu ay takviminin son ayıdır. Hacılar Mekke'nin çevresinde belirlenmiş bazı noktalarda dikişsiz iki parça kumaştan oluşan ihrama girerler ve "buradayım, senin hizmetine geldim" anlamına gelen *lebbeyke* sözcüğüyle kutsal toprakları selamlar. Yerine getirilmesi gereken törenler Kâbe'nin etrafında dönmek, Arafat Dağına çıkmak, günümüzde kemerlerle birbirine bağlı bulunan Safa ve Merve tepeleri arasında yedi kere gidip gelmek, "şeytan taşlamaktır", ki burada üç kere yedi taş aynı yere atılmalıdır. Ayın 10. günü her hacı kurban keser (bunu hacca gidemeyen, evde kalanlar

da yapar) ve böylece saç ya da sakal tıraşı olmak, avlanmak, kavgaya etmek ve cinsel ilişkiye girmek gibi yasakların olduğu ihramdan çıkar, normal yaşama geri dönerler. Yalnızca sağlıklı kişilerin hacca gitmesi emredilmiştir. Hacca gidecek kişi bu uzun yolculuğu ailesine yük olmadan ve borçlanmadan yapmalıdır; bu nokta İslamın gerçekçiliğinin bir kanıtıdır. Hiç şüphesiz farklı ülkelerden gelen Müslümanların bir arada Mekke’de bulunmaları, kutsal topraklarda merkez camide hep beraber kılınan namaz, Müslümanların birlik ve beraberlik duygularını kuvvetlenmesine yol açar. Ayrıca göz ardı edilmemesi gereken bir başka önemli nokta da İslam dünyasının etrafında oluşan bütün reform hareketlerinin hacda yapılan kutsal ziyaret sonrası burada başlamış olmasıdır. Bengal, Nijerya, Fas ve Orta Asya’dan hacca gelen dindar insan toplulukları bir süre Mekke’de kaldıktan ve katıksız Arap İslamını tanıdıktan sonra ülkelerine dönerek orada yaygın olan dışarıdan gelme, yabancı örf ve âdetlere, yozlaşmış ahlak anlayışına karşı savaş açarlar; hedefleri memleketlerindeki insanlara gerçek İslamı tekrar anımsatmaktır. Bunun yanında Mekke, İbnü’l-Arabî’nin (ö. 1240) eseri *Fütuhât-ı Mekkiye* (*Futuhât al-makkiyya*) gibi büyük mistik-ilahiyat-sal eserlere de esin kaynağı olur.

Günlük yaşamın en önemli parçası olan ve aynı zamanda İslamın dış görüntüsünü belirleyen güç namazdır; nitekim “inançla inançsızlık arasında namaz kılmayı bırakmak vardır” denmiştir. Beş farklı namaz zamanları sabah, öğlen, ikindi, akşam ve yatsıdır. Kuran’da kılınması gereken namaz sayı-

sı geçmez. Ancak o zamanlarda da beş vakit namaz kılmanın yaygın olduğu bilinir ve bununla Muhammed'in gökyüzüne yükselişi arasında bağlantı kurulur. Kuran'da yatsı namazının önemi vurgulansa da, bu namazı kılmak zorunlu değildir. Her namaz niyetle başlar, mesela "niyet ettim akşam namazını kılmaya" şeklinde ifade edilir. Bir rekât ayakta durma, Allah-u Ekber (Allah her şeyden daha büyüktür) diye tekbir getirme, Fatiha Suresini okuma, eğilme, tekrar ayağa kalkma, yere kapanma, dizler üzerine oturma, tekrar yere kapanmadan meydana gelir. Belirli sayıda rekâttan oluşan namazın sonunda (örneğin sabah namazı 4, yatsı namazı 2, bütün namazların toplamı 17) dizler üzerinde oturularak önce İslamın temeli olan Allah'ın tek olduğuna ve onun peygamberi Muhammed'e olan inanç tekrar itiraf edilir, daha sonra Peygamber ve inananlar için dua okunur ve namaz niyet ederek sonlandırılır. Namaz ayrıca rekât ilave etmek yoluyla uzatılabilir.

Camilerin minarelerinden namaza çağırılır. Kısa aralıklarla uzatılarak söylenen çağrı –günümüzde hoparlörlerle daha güçlendirilmiştir– adeta çatıların üzerinde çınlar; ezanın esasını oluşturan inanç burada da aynıdır: Allah tektir, O'ndan başka Allah yoktur, Muhammed onun elçisidir. Namaz herhangi bir yerde tek başına kılınabileceği gibi, camide cemaatle de kılınabilir; her iki durumda da mutlak temizlik koşuldur. Her türlü kirlilik (bedenden sıvı katı ve gaz şeklinde maddeler çıkması, uyku ve bayılmak) ardından yüzün, başın ön kısmının, dirseklere kadar kolların, bileklere kadar ayakla-

rın, daha önce kimsenin elinin değmediği akan suyun altında yıkandığı ufak bir temizlik uygulanır. Abdest almanın kuralları zaman içerisinde kesin olarak belirlenmiştir; temizlenme sırasında burna su çekmekten, kulaklar temizlenirken parmakların bulunması gereken pozisyona kadar tüm ayrıntılara dikkat edilir, her hareket belirli dualar eşliğinde gerçekleşir. İki namaz arasındaki zamanda inananın abdesti bozulmadıysa (yukarıda sözü edilen kirliliklere maruz kalmadıysa) tekrar abdest alması gerekmez. Büyük kirliliklerden sonra (cinsel ilişki, regl ve lohusa dönemi) saçlardan başlayarak bedenin her noktasının suyla yıkandığı boy abdesti almak şarttır. Ancak bu yıkanmanın ardından namaz kılınabilir, Kuran'a dokunulabilir. Bu kirliliklerin söz konusu olmadığı durumlarda da camilerde cemaatle kılınan ve arkasından kısa bir vaazın verildiği cuma namazından önce boy abdesti almak sıkı uygulanan dini bir gelenektir. Cuma günü verilen kısa vaaz (*hutbe*) iki bölümden oluşur; bunlar öğüt ve sonunda Allah'a duadır: Hutbede adının geçmesi mutlak hüküm sahibi olmak anlamına gelir. Beş vakit kılınan namaz Kuran'da alçakgönüllüğün ve ilahi aşkın ifade şeklidir. İbadetin sonunda inanan, kendi arzularını dile getirir. Yolculuk sırasında namaz kısaltılabilir; güneş ve ay tutulmalarında, yağmur dualarında ve bazı başka durumlarda iki rekât namaz kılmak yeterlidir.

Namazın temizleyici etkisi olduğuna dair inanç çok güçlüdür; o adeta insanı günde beş kez bütün günahlarından arındıran bir akarsu gibidir. Namazın, zamanında ve inananlar arasında sosyal sınıf

farkı gözetmeksizin bir arada kılınması dakikliği, temizliği ve sosyalleşmeyi öğretir. Ama namaz aynı zamanda insanın coşkuyla kendinden geçmesine neden olur. İslamın yaşam gücünü neye borçlu olduğunu belki de en iyi şekilde namaz kılan, dua eden bir Müslüman'ın kendini çevresinden soyutlayarak yalnızlığı seçmesinden anlarız.

Kendilerini "Allah büyüktür" diye seslenirken
bulduklarında,
Kurban edilmişçesine bu dünyadan kaybolup
giderler,
"Allah büyüktür" demek, "biz buradayız, senin
hizmetinizdeyiz" demek,
"önünde eğiliyoruz ey yüce Allah",
Kurban keserken söylediğiniz sözlerdir bunlar,
Söylüyorsunuz şimdi,
Çünkü Allah'a adıyorsunuz kendinizi.

Celaleddin-i Rûmî, *Mesnevi* 3, 2140. Beyit

Namaz kılmak için yalnızca temiz bir yer olması yeterlidir. Tarla, tren, araba, dükkân, her yer olabilir; ufak bir seccade namaz kılınacak yerin temiz olmasını sağlar. Ancak birlikte kılınacak namaz için Muhammed'in döneminde geniş bir cami inşa edilmiştir (*Mescit*, "secde edilen yer." Cuma namazlarının kılındığı, vaaz verilen ve başlangıçta her mahallede bir tane bulunan cami "cemaatleri bir araya getiren mescit" anlamına gelir.) Özellikle Doğu İslam ülkelerinde musalla adı verilen namaz kılınabilecek ufak yerler bulunur. İki büyük bayramda ise cemaat "idgâh" olarak adlandırılan ve bir

köşesinde mihrap bulunan büyük avlularda toplanır. Cami inşa etmek bütün kültürlerde her zaman İslamın en güzel ifade şekli olmuştur. Kurtuba Ulu Caminin (929) mermer sütun ormanı ve bir dönem Abbasilerin başkenti olan Samarra'daki 25 sahna bölünmüş, 150.000 kişinin aynı anda ibadet edebileceği Samarra Ulu Cami geniş ve büyük camilerin klasik örneklerindendir. Doğu kaynaklı dinsel akımların etkisiyle sütunlu avlular yerini sıklıkla revaklı sütunlara bırakır; camilerin ön cepheleri devasalaşır, mukarnaslarla bezenmiş kapılar özellikle Türk-Fars bölgesinde, Memluk döneminde Mısır'da ve Hindistan'ın bazı bölgelerinde dikkat çeker. Ancak cami mimarisi doruk noktasına Osmanlı'nın tek kubbeli camileriyle ulaşır; çok kubbeli ve çift kubbeli camilerden geliştirilen tek kubbeli camilerin Ayasofya'yla yarışabilecek güzellikteki örnekleri İstanbul ve Edirne'de bulunur. Yarım kubbelerin kademeli sıralanışı ve -tek kubbeli kübik camilerin tersine- çok ince uzun minarelerin göğe yükselişi gerçek anlamda eşsizdir. Minare türleri de değişir: Suriye ve Batı İslam tarzındaki dört köşeli minarelerden Samara'nın 50 metre yüksekliğinde, spiral şeklindeki minaresine (850), Memluklerin karışık, bol süslemeli, kubbe âlemi mukarnaslarla bezenmiş minarelerinden, baca şeklinde yuvarlak, ustaca mozaiklerle donatılmış Fars minarelerine, Osmanlı'nın ince uzun kalem minarelerinden, Hindiğin ve Doğu Asya manzaralarının karakteristik özelliği olan biraz kaba Hint minarelerine kadar, farklı minare tipleri görülür.

Kadınlar bölümü arkada veya yukarıdadır.

Caminin içi oldukça sadedir. Avluda abdest alınması için bir şadırvan bulunur. Mekke'nin yönünü mihrap denenen ufak, girintili bir yer gösterir; ahşap, çini (özellikle de oldukça alçak yapılan Selçuklu camilerindeki mihraplar), seramik, taş veya mermerden yapılan bu bölüm çoğunlukla usta bir şekilde Kuran'dan ayetlerle süslenir. Bu süslemelerde yaygınca kullanılan ayet özellikle de Meryem'e cennetten yiyecek yollanmasının anlatıldığı Âl-i İmrân Suresinin 37. ayetidir: "Zekeriya, onun bulunduğu bölmeye her girişinde..." İslam dünyasının en önemli mihraplarından bir tanesi Bijapur'daki 17. yüzyılda inşa edilen 5x7 metre boyutlarındaki, dünyanın en büyük mihrabı sayılan Decca Camisindedir; içerisi barok tarzını andıran ağır taş perdeler, sayısız renkli süslemeler ve zengin bir şekilde el oyması kitabelerle bezenmiştir. Diğer önemli bir mihrap ise 1988 yılında ibadete açılan Faysal Camisinde İslamabad'da bulunur; açılmış Kuran şeklinde, mermerden inşa edilmiş mihrapta altın harflerle Kufi tarzında Rahmân Suresi (çok merhametli olan Allah) yazılıdır.

Mihrap motifi seccadelerde yüzyıllardan beri özellikle İran ve Türk halı dokuma sanatında yeni ve farklı biçimlerde karşımıza çıkar.

Mihrabın yanında Peygamber'in zamanından beri bilinen, üzerinde imamların hutbe okudukları minber yer alır; imam ön tarafta bulunan küçük kapıdan girerek basamaklardan yukarıya doğru çıkar; basamak sayısı aslen üç olmakla beraber daha yüksek minberler de yapılmıştır ancak bu sayı her zaman tek sayılı bir rakamdır. Minberlerde ahşap

işçiliğinin çok güzel örnekleri görülür. Ayrıca Kuran'ın üzerine konulduğu ahşap oymalı bir kürsü, bazen ışıltılı cam lambalar ve büyük camilerde hükümdar için ayrılmış özel bir bölme bulunur. Caminin bölümleri böylece son bulur. Cami süslemelerinde resim sanatına yer verilmez; yalnızca yazı, arabesk süsler ve geometrik desenler vardır.

En fazla ağırlık verilen sanat dalı yazıdır. Onun sayesinde kutsal kitap muhafaza edilir ve yine onun sayesinde kuşaktan kuşağa aktarılır. İnsanlar eskilerden beri Kuran'ı en güzel harflerle kâğıda geçirmek için çabalar. Arap yazısının en eski şekli olan "Kufi", ilk başlarda bunun için biraz kullanışsızdır; zira bu yazı şeklinde diyakritik işaretlerin olmayışı birçok harfin birbirinden ayırt edilememesine yol açar. Böylece ilk elyazmaları daha çok Kuran'ı ezbere bilenler tarafından hafızalarına destek amaçlı kullanılır. Ancak daha ileriki dönemlerde noktalar ve inceltme işaretleri farklı renklerde bunlara eklenir. Özellikle ağır, geniş formatlı parşömen üzerine yazılan ilk Kuran örneklerindeki oldukça etkileyici bu yazı şekli daha sonraları zarif bir şekilde yeniden tasarlanır. Göz alıcı, zengin süslemelerle bezenmiş fon üzerine yazılan, gövdesine, başına veya alt-üst uzantılarına çeşitli çiçek şekilleri verilen ve tekrar geometrik süslemelerle donatılan bu harflerle bezekleri birbirinden ayırt etmek sonunda neredeyse olanaksızlaşır. 757 yılında Arapların Orta Asya'da papirüsle ilk tanışmasının ardından, bir çeşit eğik yazı olan Nesih (*Naskhi*) daha da inceltilerek geliştirilir ve günlük metinlerin (mektup, kitap) yazımında kullanılır. 10. yüzyılda Bağdatlı bakan İbn

Mukla, Arapçada harflerin ölçülerini ve birbirleriyle olan orantılarını, kullanılan kamış kalemlerin kalınlıklarına göre sıkı kurallara bağlar. Zaman içerisinde farklı eğik yazı çeşitleri mükemmelleştirilir ve Osmanlı'nın klasik hat sanatında en parlak dönemine ulaşır. Arapçaya uygun olan dik yazı biçiminin yanında Farsça ve Türkçe metinler için daha kullanışlı olan, özellikle de edebiyat alanında kullanılan, yazılan harflerin asılmış gibi durduğu Talik (*nasta'liq*) yazı şekli ortaya çıkar; Arapçaya çok uygun olmadığı için bu tarzda yazılmış çok fazla Kuran yoktur.

Kuran'ın tümünü veya en azından içinden birkaç ayeti yazabilmek her Müslüman aydının olduğu gibi, her hükümdarın da hayali olur; böylece birçok hükümdarın elyazısıyla yazılmış Kuran veya kitabeler bulunur.

Arap dilinde olanakların sonu yoktur; basit, büyük satırlardan başlayarak (bilinen en büyük Kuran 101x177 cm boyutlarındadır ve her sayfasında yedi satır vardır), sanatsal yazı biçimlerine, dini ilkelere veya yakarışların hayvan yüzleri, çiçek ya da yüzler şeklinde belirtilebildiği yazı tarzına kadar sayısız farklı yol bulunur. Ancak son bahsedilenler Kuran'da kullanılmaz; resim sanatını Kuran'da veya camide uygulamak söz konusu değildir. Resim yasağı Kuran'da yer almamasına karşın İslam sanatında kullanılmaz, burada en etkin sanat alanı her zaman tezyinattır. Arabesk ve girift bir şekilde birbiriyle kaynaşan, kesintisiz kıvrımlar yaparak ilerleyen yaprak motifleri, geometrik ve bitkisel süsleme öğeleri İslam sanatının ana motifleridir. İkiye

katlama, bölme ve yansıtma yöntemleriyle motifler sonsuzluğa doğru uzanır gider; bu şekilde bakışları en yükseklerle yönelterek derin düşüncelere dalmış olan ruha, Allah'ın yüceliğini ve sonsuzluğunu gözler önüne serer. Böylece dekoratif öğelerin Allah'ın sözlerini müjdeleyen eserle birleşmesi kutsal kitap ve kutsal mekân için en uygun süsleme şeklinin bu olduğunu bir kez daha gösterir.

Peygamberin portresi yalnızca birkaç eski minyatürde yüzü peçeli olarak resmedilir; onun resimleri değil eski tarihlerden beri anlatılan fiziksel özelliklerinin betimlendiği yazılı eserler evleri süsler.

Kuran, İslam dünyasında yaşamın temelini oluşturur; tüm dini görevlerden sanatsal sorunlara kadar her şeyi o düzenler. Pek tabii ki zaman içerisinde kapsamlı bir yorum bilimi de gelişir.

Kuran'ın yorumlanmasındaki ilk adım tüm metnin filolojik oluşturulması olur. Kuran, Allah'ın değişmez sözü olarak kabul edilmesine karşın, eski dönemlerde okuyuşlar arasında ufak farklılıklar görülür.

İlk zamanlarda Kuran'ın öyküleştirilme tehlikesinden ötürü tefsiri reddedilir. Ancak daha sonraları da tek tip bir tefsir elde edilemez. Özellikle de kutsal kitabın standardize edilememesi ve ancak farklı şekillerde yorumlanabilmesi onun doğaüstü aslına kanıt olarak kabul edilir. Uçsuz bucaksız bu kitap bugüne kadar sayısız dindar ve aydın kişiyi meşgul eder. Kuran'ın ilk büyük tefsiri ünlü tarihçi Taberî (839-935) tarafından yapılan 30 ciltlik tefsirdir. Filolojik açıdan başka fevkalade bir Kuran

tefsirini de Mutezile felsefesinden etkilenen Zemahşerî (1134) yapar; daha geç dönemlerin büyük tefsircileri arasında Mısır'da 13. yüzyılda Beydavi, 15. yüzyılda Süyûtî ve 19. yüzyılda Türk tefsirci El-mahlî sayılabilir.

Pek tabii ki tasavvuf kutsal metnin manevi anlamını ortaya çıkarmak için çaba sarf eder; buna göre açıkça anlaşılanın dışında, sözcüklerin derinlerinde daha farklı ve gizli bir anlam yatar, amaç o saklı olanı çekip çıkarmaktır. İbnü'l-Arabî'nin geniş kapsamlı tefsiri bunu güzel bir örneğidir; özellikle Bâtını görüşleri benimseyen Şii gruplar da kutsal kitaptaki sözcükleri içsel anlamlarıyla yorumlar, bunların insanlara ulaşmasını sağlar. Çünkü sözcüklerin içsel anlamları bedene can veren ruh gibidir; ancak herkes için geçerli olan bir gerçek vardır: Kuran okuma Allah'la kul arasında geçen gerçek bir sohbettir ve insan ona yalnızca O'nun sözleriyle yaklaşabilir. Kuran okumak bir çeşit dinsel tören olarak kabul edilebilir.

Modern çağda bilim ve inanç, Kuran'a yeni bir anlayışla yaklaştırmaya çalışır. Kuran insanlığa inen en son vahiy olduğuna göre, içinde günümüzle ilgili bilimsel bilgiler ve gerçekler bulunmalıdır; Kahire Azhar Üniversitesi eski rektörü Mustafa al-Maraghi şöyle der:

Gerçek din bilimle karşı karşıya gelmez, kanıtlanmış herhangi bilimsel bir gerçeğin İslam diniyle bağdaşmadığına inanmamızın tek nedeni Kuran'ı ve hadisleri tam olarak kavramamış olmamızdır. Dinimizin öğretisi evrenseldir; o

bilimsel bir gerçeğin vahiyle bildirilenlerle çelişmesi durumunda, vahiylerin mecazi yorumlanması gerektiğini söyler.

Hintli reformcu Seyyid Ahmed Han (ö. 1898) eserinde Allah'ın dünyada görülebilen eserinin (*Word of God*), Allah'ın Kuran'da vahiyle bildirilen sözleriyle (*Word of God*) çelişmesinin olanaksız olduğunu söyler.

Kimi zaman metinlerde, günümüzde yaşanan bilimsel, askeri ve sosyal olayları önceden haber veren en ufak işaretler bile ortaya çıkartılmaya çalışılır; eskatolojik sureler masaya yatırılır ve insanlığın gelişimiyle ilişkilendirilerek, tekrar yorumlanır. Hindistan Müslümanlarından devrimci İkbâl Kuran'ın dinamik ve anti-klasik ruhuna işaret eder ve şiirlerinde O'nun dünyasının sonsuzluğunu yüceltir.

Kuran'ı kabalistik yöntemlerle yorumlama çalışmaları günümüzde hâlâ yaygındır (*cifir*, *vefk*: harflerin sayılarından, rakamların toplam değerlerinden, tını benzerliklerinden vb ortaya çıkan derin anlam).

HADİSLER

Ne var ki çok geçmeden Kuran'da günlük yaşamın gereksinimleriyle ilgili söylenenlerin çok da net olmadığıının farkına varılır; Muhammed'in yoldaşları ve ondan sonraki nesil de bu açıkları mümkün olduğunca dinin özüne sadık kalarak kapatmaya çalışır: Böylece yaşam biçimlerini Peygamberin söz ve davranışlarına dayandırırılar.

Gelenek daha İslam öncesi Arabistan'da çok büyük önem taşır; Bedevilerin atalarına öykündükleri gibi, inananlar da sevgili Peygamberlerini en ufak ayrıntısına kadar örnek alır. Kuran, bununla ilgili şöyle der:

Andolsun, Allah Resulü'nde sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır.
(Ahzâb: 21)

Muhammed'in sünnet adı verilen davranış biçimleri ve alışkanlıkları kendi içinde Kuran'ın bir çeşit yorumu olarak kabul edilir; böylece Kuran'da

ima edilenler O'nun söz ve davranışları esas alınarak yorumlanır. Bu sözler toplanır ve kuşaktan kuşağa aktarılır. Zaman içerisinde çok sayıda sahte sözün de bunların arasına karışmış olması çok şaşırtıcı değildir. Hadisler (Peygamberin sözleri) Muhammed'in gerçek öğretisi için ana kaynak olarak gösterilemese de giderek büyüyen İslamın içinde gelişen farklı akımları kısmen yansıtır: Yansıttığı çeşitli akımların öğretileri ise bu hadislerle esaslandırılır.

9. yüzyıla gelindiğinde on binlerce hadis dilden dile dolaşır. Ve Buhari (ö. 870) içlerinden en güvenilir olanları seçip, bunları eseri *Büyük Hadis Kitabı*'nda toplar; aynı şeyi yine onunla aynı dönemde yaşamış olan Müslim bin Hallâc da yapar. Bu iki âlimin hadis derlemeleri "*sahih*" yani "*sağlıklı*" (hadis eleştirisinde eksiksiz, kusursuz) olarak adlandırılır; Farklı âlimlerin derlemeleri (Ebu Dâvûd, Nasâî, Tirmizî ve İbn Mâce gibi) bu iki eserden daha gerilerde yer alır. Hadis eleştirisi burada Batı dünyası için alışılmamış bir ölçütten yola çıkar: Her hadis metin ve *isnad*, yani hadisleri rivayet eden kişilerin adlarının belirtildiği bir kayıttan oluşur, *isnad*'ın geçerli olabilmesi için Muhammed veya sahabelerinden birine kadar uzanması gerekir. Hadis eleştirisinin görevi ise hadisleri rivayet eden kişileri inceleyip, kontrol etmektir. Sözü geçen bu kişilerin (ki bunların arasında kadınların sayısı oldukça fazladır) tanıdığını iddia ettikleri kişileri gerçekten tanıyıp tanıyamayacakları, yaşları, yaşadıkları yerler arasındaki mesafelerin buna izin verip vermediği ve bunun gibi daha birçok farklı kri-

terle bunların güvenilirlikleri saptanır; bu şekilde başlı başına bir tarih bilimi ortaya çıkar. Rivayet eden kişilerin adları ve güvenilirlikleri saptandıktan sonra o hadis “sağlıklı” sayılır ve böylece kabul edilir. Bütün titiz eleme ve en güvenilir olanları hadis olarak belirleme çabalarına rağmen, yüzyıllar içerisinde daha çok sayıda söz başgösterir; Yahudi ve Hıristiyan külliyyatından örnekler (*Matta 25, Mesel* gibi), klasik bilgelik sözleri İslami yorumlarla tekrar karşımıza çıkar. Batı dünyasının “bilim” anlayışına uygun hadis eleştirisi günümüzde tutucu çevreler tarafından hâlâ şüpheyile karşılanır ve pek de önemsenmez. Buna karşın az sayıda modern ekol hadisleri bütünüyle reddeder.

Devrimci Seyyid Ahmed Han’ın yoldaşlarından Hintli Chiragh (ö. 1895), yine aynı dönemlerde Ignác Goldziher’in Avrupa’da yaptığı gibi, hadis edebiyatına çok sert bir şekilde saldırır; onun bu tutumu Hindistan’daki geleneksel, tutucu kesimlerin, özellikle de köktendinci ehli hadisin Seyyid Ahmed Han’ın devrim çabalarına karşı nefretinin daha da artmasına neden olur. Hadisleri İslam kültürü ve yaşamına kaynak olarak tümüyle reddedenlerin başında Pakistanlı âlim Gûlam Ahmed Pervîz gelir, onun için asıl olan yalnızca Kuran’dır (o Kuran’ı kendine özgü yorumlar): Neredeyse Bartıcı bir formül söylediklerine, Kuran dinin “sonudur” der. Bunun yanında Fazlur Rahman (ö. 1988) gibi düşünürler de vardır. Onun “yaşayan sünnet” kavramı ona göre Müslümanlara, geleceğe giden geçilebilir bir yol göstermelidir; asıl olan Peygamberin bundan neredeyse bin yıl önce yaptıklarını taklit

ederek yaşamak değil, sünnetin ve hadislerin özünü kavrayarak onu temel almak ve onu günümüze uyarlamaktır.

Bir de Kuran'dan sayılmayan, Allah'ın Peygamberle konuştuğu "kudsi hadisler" vardır; bunların birçoğu mistik çevrelerden gelir. "Muhammed bin Eslem kavunu yemez, zira Peygamberin kavunu nasıl yediğine dair bir hadis bulunmaz."

Belki de burada en tipik örneklerden biri erkek çocuklarında üreme organının ucundaki derinin kesilmesine Türkçede "sünnet" adı verilmesidir. Sünnet, Kuran'da hiçbir yerde geçmez ve birçok âlim sünnetsiz kişilerin duasını geçerli sayar. Ancak halk arasında sünnet Müslüman erkeğin en önemli özelliğidir ve 4 ile 10 yaşları arasında, genellikle de 7 yaşında yapılan sünnet, aile içinde önemli bir kutlamadır. Efsaneye göre Peygamber sünnetli doğmuştur ve bu yüzden onun izinde gitmek sünnettir.

Kuran'da yer alan bazı örf ve âdetleri, özellikle de kutsal gece kutlamalarını (ay takvimine göre hesaplanır) yine hadislerle açıklamak mümkündür. Rebiülevvel ayının 12. gecesinde ortaçağdan beri süregelen Peygamberin doğumu kutlanır; bu kutlamalar için daha erken dönemlerde ilahi şiirler yazılmıştır, bunlardan en tanınmışı sade Türkçe dizelele Peygamberin mucizevi doğumunun anlatıldığı Süleyman Çelebi (ö. 1422) tarafından yazılmış olan *Mevlût*'tur. Mevlût günümüzde Türkiye'de ölen kişilerin arkasından 40. gün ve ölüm yıldönümlerinde okunur. Çoğu kez Kuran ve dualarla birlikte okunan bu eserin hayırlı ve sevaplı olduğuna inanılır.

Âmine, insanların en hayırlısının doğum vakti-
nin geldiğini anlıyor
ve diyor ki...

Kâinatın, cihanın bütün zerrelere dile gelerek
hoş geldin diye seslendiler.

Hoş geldin, ey büyük Sultan hoş geldin.

Hoş geldin, ey ilim irfanın kaynağı, hoş geldin.

Hoş geldin, ey gizli ilimleri bilen, hakkı batıl-
dan ayırabilen, hoş geldin!

Hoş geldin, ey dertlerin ilacı, hoş geldin.

Hidayet ve doğruluk yolunun Ay'ı, Güneş'i hoş
geldin.

Ey, daima Hakk'a bağlı olan, Hak'tan asla ayrıl-
mayan, hoş geldin!

Hoş geldin en güzel bahçelerin bülbülü.

Hoş geldin, ey azamet, izzet ve heybet sahibi,
Cenâb-ı Hakk'ı bilen, tanıyan kişi!

Hoş geldin, ey tüm inananların sığınağı.

Hoş geldin, çaresizlerin acısını dindiren kişi!

Hoş geldin, ölümsüz ruh, hoş geldin!

Hoş geldin, âşıkların susuzluğunu gideren, hoş
geldin!

Hoş geldin, sevilenlerin göz nuru,

Hoş geldin, ey Allah'ın en sevgilisi!

Hoş geldin, âlemlere merhamet eden,

Hoş geldin, günahkârların da şefaathçisi olan kişi!

Hoş geldin, ey dünyanın sultanı,

Her yer senin için yaratıldı, tüm varlık...

Sen tüm peygamberlerin sultanısın,

Tüm âlemin gözünün nurusun.

Tüm inananların ve sevgide en üstün olanların
umudusun!

Sen peygamberlik tahtının son sahibisin,
Sen peygamberlik mührünün de sahibisin!
Çünkü senin ışığın tüm dünyayı aydınlattı,
Senin güzelliğin dünyayı gül bahçesine çevirdi!
Ey Allah'ın en sevdiği, bize yardım et,
Bize son nefesimizde seni görme mutluluğunu
yaşat!

Bu güzel ilahi okunurken dindar Türk'ün inandığı gibi, Svahili dilinde veya herhangi başka bir İslam dilinde okunan Mevlût'un da aynı şekilde hayırlı olduğuna inanılır.

Rebiülevvel ayının on ikisi Peygamberin aynı zamanda ölüm günüdür. Bu yüzden bazı yerlerde bugün yas tutulur. Peygamberin doğum günü kutlamalarına ilk olarak, Peygamberin atası olarak kabul edilen Fâtımîler döneminde tanıklık edilir; okumalar ve mumlarla yapılan bir kutlama ilk defa 1207 yılında Erbil (Arbela) Irak'ta gerçekleşir. Birçok ülkede Rebiülevvel ayının on ikisi hâlâ resmi tatil günüdür.

Peygamberin doğum gününün yanı sıra Şaban ayının on beşine rastlayan tüm günahların affedildiği ve yazgının devam ettiği Beraat Gecesi (*lailat al-bara'at*) ve Peygamberin göğe yükseldiği gün olarak kabul edilen Recep ayının yirmi yedisiyle yine aynı ayın ilk geceleri halk arasında önemli, saygın günlerdir.

YASALAR

Kuran ve hadislerin ahlaki, özellikle de hukuksal ve töresel sorunları çözmede tek başına yeterli olmadığı görülür. İslamın yayılmaya devam ettiği çeşitli bölgelerde hüküm süren farklı gelenek ve ahlak anlayışları çatışmalara ve anlaşmazlıklara neden olur. İslam hukuku ve modern hukuk anlayışı arasındaki (özellikle aile hukuku) uyum sorunları, günümüzde Batı dünyasında yaşayan Müslüman kitleler açısından hâlâ önemli rol oynar. Çok geçmeden gelişmenin ve ilerlemenin gerekliliği fark edilir: Bunun için ya hiç düşünmeden eldeki iki kaynaktan yararlanılacak, ya karşılaştırma yöntemine başvurulacak ya da kişisel yorum devreye girecektir. Neredeyse bir yüzyıl içerisinde bu yöntemlerle öğrenci yetiştiren dört farklı okul kurulur. Bunlardan en eski olanı Iraklı Ebu Hanife'nin (ö. 767) öğretisine dayanır, o özellikle kişisel yorum yöntemine diğer hukuk hocalarından daha fazla ağırlık verir; bu öğreti daha çok Türk halkları ve Hindistan'da yaygınlaşır. Aşağı yukarı aynı zamanlarda Mâlik İbn Anas (ö. 795) Peygamberin kenti Medine'de, O'nun geleneğini ko-

rumakla yükümlü olan bu kentin dini göreneklerini de yansıtan katı geleneksel bir öğretiyi savunur. Mâlik'in okuluna özellikle Batı İslam ülkelerinde rastlanır. Bu hukuk kaynaklarını ilk sistematize eden ve yukarıda adı geçen her iki hocanın da öğrencisi olan Şâfiî'nin (ö. 820) destekçileri daha çok Mısır, Suriye ve Endonezya'da bulunur. Ahmad bin Hanbal (ö. 855) Gelenekçi okulun kurucusudur. Kuran'ın yaradılışı konusunda Mutezilere karşı sürdürdüğü amansız savaş, ona Ortodoks İslam çevresinde üstün bir konum kazandırır. Kuran ve hadislere kelime kelimesine bağlı olan bu aşırı katı öğreti Suudi Arabistan'da yaygınlaşır ve 18. yüzyılda tekrar hayat bulur. Suudi Arabistan'da o günden beri Suud ailesinin koruması altında Vehhâbîler, Hanbelî hukukunu hiç ödün vermeden temsil ederler; bunu yaparken de evliyaları yüceltmek, tasavvuf gibi yenilikleri, hatta sigara içmeyi bile reddederler.

Eşit değerdeki bu dört okuldan (*mektep*) önce varlığını sürdürmekte olan başka bir akım daha vardır ve giderek büyür. Her şeyden önce *Zahir* sözcüğünün anlamına bağlanan Muhammad İbn Dâvûd'un takipçileri Zâhirîler arasında bazı mükemmel edebiyatçı ve tasavvufçular da bulunur. Hiçbir zaman bu farklı okulları birleştirme girişiminde bulunulmaz. Bir hadis şöyle der: "Benim topluluğumun içinde fikirlerin ayrışması, esirgeyen bağışlayan Allah'ın bir işaretidir."

Aslında aradaki farklar minimaldir: Örneğin Şâfiî'ye göre kadın tenine dokunmak (el sıkışmak) abdestin bozulmasına neden olur, oysa Ebu Ha-

nife'ye göre bu abdestin bozulması için bir neden değildir.

11. yüzyılda kurulan büyük medreselerde bu farklı öğretiler için özel sınıflar bulunur. Nitekim hadislerden bir tanesi de şöyledir: "Benim ümmetim asla bir yanlış üzerine anlaşma yapmaz." Bununla uzlaşmanın önemine, icmaya işaret edilir. Kuran, hadis ve kıyaslamanın yanında ümmetin uzlaşması, yani birliği yargının dördüncü büyük esasıdır; Kuran ve hadisin gerçekliğinin garantisidir. "Teorik olarak icma hiçbir hadisi geçersiz kılamaz ancak hukukçulara göre, orada sözü geçen alışkanlığın artık uygulanmadığına dikkat çekebilir." Santillana bunu çok yerinde, şöyle ifade eder: "Müslüman bir topluluk, dini bir uygulamayı veya kuralı onayladığında, bir bakıma ona Allah tarafından yol gösterilmiş olur, O'nun sayesinde ilham gelmiştir ve O yanılmadan doğru yolu gösterir." Bu Allah'ın ümmete bağışladığı lütfun çok özel bir gücüdür.

Böylece din bilginleri (ulema) hadisleri ve geleceği koruma görevini üstlenirler. İcma ilk zamanlarda yaratıcıdır, yeni gelişmelerin ve geleneklerin uygulanmasına olanak sağlar. Ancak 10. ve 11. yüzyıllarda giderek durgunlaşır, ilerlemeye hizmet etmek yerine, ona daha çok ayak bağı olur. Hüküm çıkarmak için hadisleri ve Kuran'ı özgürce inceleme ve araştırma hakkı bilim adamlarının elinden alınır: İcma ile alınan karar kesin ve kalıcıdır, değiştirilemez. Ortaçağdan kalma birçok gelenek, görenek ve inanç bu şekilde kuşaktan kuşağa miras kalır. Bu nedenle Hindistan, Mısır ve Türkiye'de yenilikçiler

icmanın sabit duvarlarını yıkmak, hadisleri ve Kuran'ı tekrar yorumlayarak İslamı kemikleşmekten kurtarmak için uğraşırlar.

Müslüman insanın tüm yaşamı şeriat temelini üzerine kuruludur. Şeriat kanun, Allah'ın emirleri doğrultusunda, insanın davranışlarının bütünüdür. Gerçekten de –biraz abartarak– şöyle diyebiliriz: Kuran insanlara Allah'ın kendisini değil, O'nun kanunlarını haber vermiştir.

Şeriatla ilgilenen bilim dalına fıkıh denir. İslam prensip olarak yaşamın her alanını dini açıdan değerlendirdiği için, şeriat da buna göre dini görevleri, töresel kuralları, yasal ve siyasal düzenlemeleri kapsar. Burada yerine getirilmesi gereken iki farklı emirden söz edilir: Birincisi *farzı ayn*, kişisel yerine getirilmesi gereken emirler (örneğin beş vakit namaz); ikincisi *farzı kifaye* belirli sayıda insanla yerine getirilmesi gereken emirlerdir (örneğin cuma namazı, kutsal savaş). Ayrıca bu şartları yerine getirmekle “yükümlü” (mükellef) olan kişiler de ayrıntılı bir şekilde belirtilir (örneğin sağlıklı ergin kişi veya bilinçli çocuk). Ne var ki daha ilk başlardan beri Müslümanlar şeriatı baştan sona eksiksiz uygulamanın neredeyse olanaksız olduğunu anlar.

Yerine getirilmesi gereken yasal şartları kabul etmek kaçınılmazdır; bazı şartları yerine getirmeyen, ancak bu durumda karşı karşıya kaldığı tehlikenin farkında olup, bunu itiraf eden her Müslüman hâlâ Müslüman olarak kabul edilir. İslamda dogmatik formüllerden (pek tabii ki kelime-i şahadet dışında) daha fazla öne çıkan İslamın şartlarıdır; geniş kapsamlı uygulaması ise olağanüstü

şekilde vurgulanır. Bu gerçekten yola çıkarak bazı doğubilimciler İslamdan Ortodoks olarak değil, ortopraksi olarak söz ederler.

Şeriat kanun halinde toplanıp, sistematize edilmemiştir; Muhammed'in öğretisinin bir bakıma uygulaması olan şeriat, yüzyıllar içerisinde kuşaktan kuşağa aktarılır. Mahkemenin başındaki kadı, şeriatın uygulanmasını denetler, müftü ise belirli eylem ve davranışların dini güvenilirliği hakkında hüküm verir (*fetva*). Özellikle müftülük makamı Osmanlı döneminde önemli bir rol oynar. Birden fazla medresenin bulunduğu büyük kentlerde, her kadı bağımsız çalışır. İslam dünyasının birbirine uzak farklı bölgelerinde İslam hukukunun yanında çeşitli halklarda eski hukukların da ("örf ve âdet hukuku") varlıklarını koruması pek şaşırtıcı değildir; onun sayesinde şeriatta yer verilmeyen sorunlara da çözüm sağlanır. Şeriatın özel hukuk kuralları ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda 1869 yılında *Mecelle* adı altında bir kitapta derlenir.

Bütün davranışlar beş farklı grupta toplanır: Farz, sünnet, mubah, mekruh ve haram. Örneğin namaz kılmadan önce abdest almak farzdır; bunu yaparken sağ tarafla başlamak sünnettir, kullanılan suyun sıcak ya da soğuk olması mubah, kullanılan suya birisinin değmesi haramdır. Ayrıca dinsel değerlendirmenin dışında davranışlar ve eylemler geçerli ve geçersiz diye kendi içinde tekrar iki farklı gruba ayrılır.

Hukuki açıdan bakıldığında şeriatta oldukça karmaşık bir miras hukuku dikkatleri üzerine

çeker. Sadece erkeklerin miras hakkına sahip olduğu eski Arap uygulamalarından farklı olarak Muhammed kadınlara da bazı haklar tanır. Buna rağmen erkek çocukları kız çocuklarından daha büyük pay hakkına sahiptir; kız çocuklarının aynı zamanda çeyiz hakkı olması ve gelecekte aile geçindirmelerinin gerekli olmaması bunun başlıca nedeni olarak kabul edilebilir. Evlilik hukuku erkeğe dört kadınla evlenme hakkı tanır; ayrıca istediği kadar cariye edinebilir. Esir bir kadın efendisinden çocuk doğurmuşsa, efendisinin ölümünden sonra özgürlüğüne kavuşur. Çokeşliliğe düşünüldüğünden çok daha az rastlanılır, çünkü İslamın öngördüğü bütün kadınlara eşit davranma koşulu bu uygulamanın gerçekleştirilmesini zorlaştırır. Bazı yenilikçilere göre bütün eşlere adil davranma koşulu aslında çok evlilik gerçeğini reddeder, geçersiz kılar; çünkü Allah'tan başka hiç kimse gerçekten adil olamaz. Özellikle orta sınıf açısından bakıldığında, bütün eşleri sosyal konumuna uygun bir şekilde geçindirmek neredeyse çözülmesi olanaksız bir sorun yaratır. İlk eşin çocuk sahibi olamaması veya hastalanması durumunda veya –özellikle kırsal kesimlerde– kadının işlerinin hafifletilmesi için ikinci ve üçüncü kadın alınır. İslam öncesi tüm haklardan yoksun olan kadın için İslamın bu tutumu büyük bir ilerleme anlamına gelir; böylece kadın (en azından kanunların karşısında) kendine ait olan parayı kendi yönetme hakkına sahip olur. İslamın erken dönemlerinde kadının toplumdaki konumu hiç fena değildir; ancak yüzyılların ilerlemesiyle

birlikte kadın her gün biraz daha evin içerisine kapanır; burada dış dünyadan kopuk, entelektüel gelişimi neredeyse olanaksız, çok kez sahip olduğu hakların farkında olmadan yaşamını sürdürür. Kadının katı kurallarla eve kapatılması ve örtünmesi çoğu kez orta sınıfla sınırlı kalır, zira kırsal kesimlerde tarlada çalışması gereken kadınlarda bunun uygulanabilmesi mümkün olmaz. Adını peçe, perde anlamına gelen Farsça "*parda*" (İngilizce yazılışı *purdah*) sözcüğünden alan bu sistem mimariye de yansır. Kadınların bulunduğu odalar binanın ayrı, bağımsız bir kanadında yer alır; evlerin genellikle dışarıdan içeriye bakmanın olanaksız olduğu ve kadınların girip çıkabilecekleri bir bahçesi veya avlusu bulunur. Çoğunlukla kadın misafirlerin görülmeden sessizce içeriye girebilecekleri bir girişleri olur. İslam tarihinde Muhammed'in en sevgili karısı zeki Ayşe'den başlayarak, büyük kadın evliya Rabia'ya, ortaçağın kadın hadis âlimlerine ve 19. yüzyıl Hindistan'da Bhopal devletinin kadın hükümdarlarına kadar birçok kadın, zeki ve bağımsız davranışlarıyla öne çıkar. Bununla birlikte evlenmek için kadının bir vasiye, bir koruyucuya ihtiyacı vardır. Akraba arası evlilik, çoğunlukla da *cross cousin marriage* (dayıoğlu ile halakızı vb) çok rastlanan bir uygulamadır. Bu özellikle Peygamberin kızı Fatma'nın soyundan gelen ve birçok tabuya bağlı olan (en azından Hint bölgelerinde) Seyyidiler gibi soylu aileler için geçerlidir.

Bazı hukuk okullarının anlayışına göre kadın evlenirken belirli koşullarda boşanma hakkını, ev-

liliğin en önemli parçası olan evlilik sözleşmesine ekleyebilir. Bu sözleşmede gelinin beraberinde getirdiği para ve alınan başlık parası da belirtilir.

Türkiye gibi laik ülkelerde imam tarafından kıyılan, ancak nüfus dairesine kaydolmayan ve resmi geçerliliği bulunmayan “imam nikâhı” da uygulanır; bu genellikle kırsal kesimde, medeni kanun tarafından yasaklanan ikinci ve üçüncü kadını almak isteyenlerin tercih ettikleri nikâh yöntemi olur.

İran’da Şii hukukunda ise *muta nikâhı* adı verilen ve geçerlilik süresi bir sözleşme ile kararlaştırılan bir evlilik türü bulunur.

Genel kural her kadının eşdeğerli bir kişiyle evlenmesi gerektiğidir; bir Seyyid kadını, örf ve âdetlere göre yine yalnızca bir Seyyid ile evlenmelidir. Aynı şekilde erkek, ehli kitap bir kadınla evlenbilmesine rağmen, kadın sadece Müslüman bir erkekle evlenmelidir. Boşanmak isteyen erkek, bunu ayrıntılı bir açıklamada bulunmadan yapabilir, ancak Kuran’ın öngördüğü üç regl dönemini beklemek zorundadır. Boşanmak için üç kere söylenen formül (*talak*) evliliği sonlandırmak için yeterli olur.

Muhammed köleliği kaldıramaz. Fakat kölelere iyi davranılması gerektiği her fırsatta ifade edilir; buna göre esirlerin hastalanmaları durumunda onlara nafaka hakkı tanınır. Aynı şekilde esirlere özgürlüklerini geri vermek övgüye değer, sevaplı bir iş olarak kabul edilir. Esirler çalıştıkları işlerden kazandıkları paralarla özgürlüklerini satın alma olanağına sahip olurlar, bu durumda ödemeleri gereken paranın bir bölümü kendilerine bağışlanmalıdır. Yalnızca kölelerin çocuklarının veya Müs-

lûman olmayan savaş tutsaklarının esir düşebileceği ve buna karşılık özgür doğmuş Müslümanların hiçbir zaman esir olamayacakları için esaret teorik olarak yok olmaya mahkûm olur. Esirlerin önemli rütbelere yükselebildikleri tüm İslam tarihi boyunca görülür. Bu özellikle ordudaki savaş tutsakları için geçerlidir.

Ceza hukukunda dört ayrı ceza türü bulunur: 1. Kısas, suçlunun suçu (kasten adam öldürmek) mahkemece kanıtlandığında öldürülebilmesi veya sakat bırakılmasıdır. 2. Öldürme eylemi dikkate alınmazsa, suçlu kan parası ödemek zorundadır; bu para kadınlarda özgür Müslüman erkekler için ödenen paranın yarısı, Hristiyan ve Yahudilerde ise üçte biridir. Ayrıca işlenen suç yalnızca insana değil, Allah'a karşı olduğu için suçlunun bir de kefaret ödemesi söz konusudur. 3. Bazı suçların cezaları daha önceden yasal olarak belirlenmiştir (örneğin hırsızlıkta sağ elin kesilmesi). 4. Son olarak, hâkim kendi uygun gördüğü şekilde ceza verme yetkisine sahiptir; ancak burada da işlenen suçun insana mı yoksa Allah'a karşı mı işlenmiş olduğu önemli bir noktadır. İnsanın aleyhine tanıklık etmemek ve acıma duygusunu devreye sokmak genelde önerilir. Zina suçunun cezası yüz kırbaştır veya daha ağır şekliyle taşlanmaktır; ancak dört sabıkasız tanığın olayı tam olarak izlemiş olması koşulu bu cezanın uygulanmasını neredeyse olanaksız kılar. Aynı şekilde bir kadına tecavüz eden erkeğin cezalandırılma olasılığı da bu nedenle oldukça düşüktür. Zina suçu işleyen bir kadının daha ağır cezalarla karşı karşıya kalmasının nedeni eski örf, âdetler ve kabi-

lelerin eski alışkanlıklarıdır, bunların İslami uygulamalarda yeri yoktur.

Şeriatın halifelikle ilgili bölümünü düzenleyen anayasa hukuku başlı başına bir sorun oluşturur. Muhammed'in ölümünden sonra ibadette ve savaşta cemaatin başına geçen halife ilk zamanlarda din konusunda bir yetkiye sahip olmaz. Halifenin hiç değilse Kureyş kabilesinden olması gerektiğini gelenekçi Sünniler de kabul ederler, ne var ki bu Osmanlı halifeleri için hiçbir şekilde geçerli değildir.

10. yüzyılın ortalarına doğru halifeler güçlerini kaybeder. Onlar yalnızca cuma hutbelerinde adlarının geçmesi ve adlarına para bastırılmasıyla yetinirken, hırslı birtakım eyalet yöneticileri dünyevi güçleri ele geçirir. Yine aynı yıllarda İspanya'da Ümeyyeoğullarında karşı-halifelikle (929) Kuzey Afrika'dan Mısır'a yayılan, Muhammed'in kızı Fatma'nın soyundan geldiklerini iddia eden Fâtımîler'de halifelik ilan edilir. 1258 yılında Bağdat halifesi Moğol İstilasası sırasında ortadan kaldırılır; ancak son halifenin torunlarından birinin Mısır'a kaçarak kurtulduğu söylenir. Mısır'da en son halife 1517 yılında Osmanlı istilasının ardından İstanbul'a götürülür; bir rivayete göre Osmanlı hükümdarları kendilerini her zaman halife olarak –iddiaya göre bu makama O'nun tarafından oturtulmuşlardır– hissederler. Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla (1774) Kırım'ın Osmanlı topraklarından ayrılması sonrası halife "Müslümanların baş halifesi" olarak yeni dinsel bir anlam kazanır. Halifeyle ilgili ortaya çıkan bu yeni kavramı, II. Abdülhamit kendi İslam

birliği politikası için kullanır. 1922 yılında saltanatın kaldırılmasının ardından halifelik bir süre daha varlığını korur – böylece yalnızca dini bir anlam ifade etmekten öteye geçemez. Ne var ki Mustafa Kemal Atatürk'ün devrimleri çerçevesinde, bir buçuk yıl sonra halifelik tamamen ortadan kaldırılır. Böylece I. Dünya Savaşı sonrası Hintli Müslümanların ilk özgürlük hareketi olarak geçen hilafet hareketi başarısızlıkla sonuçlanır.

Şeriat, Müslümanın Müslüman olmayanlara karşı nasıl davranması gerektiğini de söyler. İslamiyet'in kılıçla yayıldığı inancı devam edemez. Bir süre inanç uğruna yapılan savaşların (*cihad*) İslamın altıncı sütunu olacağına gerçekten inanılsa da bu düşünce pek tutunamaz. Kuran "dinde zorlama yoktur" der. (Bakara: 256) Ancak Kuran'da Muhammed için *rahmatan lil' âlemin* "Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik" ifadesi de yer alır. (Enbiyâ: 107) Muhammed kendisini ilk zamanlarda Arapların peygamberi olarak görür ve ancak daha sonraları Yahudiliğın ve Hristiyanlığın çarpıtılmış bölümlerini düzeltme görevini üstlenir, bu görev O'na sınırsız misyonerlik hakkını da verir. Medine'de inen bazı sureler din savaşlarıyla ilgili sorunları ele alır; ancak öncelikle savaşılması gerekenler saldırganlar ve doğru yoldan çıkmış olanlardır. Bununla birlikte Kuran şöyle de der:

Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Resulünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslam'ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek

(boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın. (Tevbe: 29)

“Ehli kitap”, yani Yahudiler ve Hıristiyanlar –daha sonraları Zerdüştler ve Sâbiîler de bunların arasına katılır– öldürülmezler veya din değiştirmek zorunda bırakılmazlar, fakat buna karşılık vergi öderler. Böylelikle Müslümanlar tarafından korunma hakkına sahip olurlar; bunlara *zimmi* yani korunanlar denir. Savaşmak zorunda değildirler. Buna karşılık İslam dinini kabul etmedikçe, “put-perestlere”, kutsal kitap gösteremeyenlere, çoktanrılı dinlere inananlara onları yok edinceye kadar savaş açılması emredilir. Bu nedenle 711-712 yıllarında genç fatih Kâsım bin Muhammed’in İndus Vadisindeki Hinduları “ehli kitaplara” dahil etmesi akıllı bir davranıştır; zira bu muazzam Hint bölgesinin başka türlü idare edilmesi neredeyse olanaksızdır.

Gayri Müslimler kafa vergisi, cizye dışında bir de toprak vergisi ödemek zorundadır ayrıca mümkün olduğunca Müslümanlardan ayırt edilebilir şekilde giyinirler (daha o zamanlar sarı, Yahudilerin rengidir). İslam mahkemelerinde ehli kitapların tanıklıkları geçerli sayılmaz; ancak ilgili cemaatler haham, piskopos vb yetkililer başkanlığında kendi kendilerini idare ederler. Müslüman bölgelerde yeni kiliselerin yapılmasına izin verilmez, buna karşılık var olan dini yapıların onarımı mümkündür.

İlk olarak İslamda ortaya çıkan kitaplı ve kitap-sız dinler kavramı daha ileride modern din bilimleri tarafından kabul edilerek daha da geliştirilir.

Müslüman olmayanlara karşı savaş açılması gerekliliğinden yola çıkarak dünya iki farklı bölgeye ayrılır: *Darül İslam*, İslam bölgesi ve *Darül harp*, savaş bölgesi. Savaş bölgesi İslam otoritesinin henüz veya artık bulunmadığı, cuma namazının kılınamadığı bölgelerdir. Bu konu 19. yüzyılda Hindistan'da İngiliz hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanları uzun süre meşgul eder; Britanya Hindistanı'nın ne kadar Darül harp sayılabileceği sorusuna tepkiler farklıdır. Bu soru şüphesiz günümüzde Avrupa ve Amerika'daki köktendinci Müslümanların karşı karşıya kaldıkları bir sorun olmaya halen devam etmektedir.

Müslümanlığın zorla kabul ettirilmesine çok az rastlanır, bu ilk zamanlarda fazla istenen bir durum da değildir; ne de olsa gayri Müslimlerden alınan vergiler devlet hazinesi için hatırı sayılır bir kazançtır. Her şeye rağmen sağladığı kolaylıklardan ötürü zaman içerisinde Müslümanlığı seçenlere sıkça rastlanır. Genel olarak Müslüman olmayanlar için meslekle ilgili bir yasak söz konusu değildir; içlerinden birçoğu saraylarda büyük ve önemli görevlerde bulunur, bu özellikle de Hristiyan hekimler için geçerlidir. Aynı şekilde idari işler de yine bu alanda deneyimli Hristiyanlar tarafından üstlenilir; bu gibi durumlarda hemen Peygamberin adına bir söz uydurulur ve buna göre Kıptîlerin dünyevi işleri üstlenerek, inananların kendilerini Allah'a adamalarına yardımcı oldukları söylenir. Bu arada ortaçağlardan beri İslam bölgelerinde çalışan Yahudi hekim ve tefecileri de unutmamak gerekir; İspanya'nın yeniden keşfedilmesinden sonra ora-

dan sürülen Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmaları, oradaki İslam hükümeti tarafından zimmiler olarak koruma altına alınmaları ve kendilerine iş olanakları sağlanması da o dönem için tipiktir.

İslamdan dönenleri ağır cezalar bekler. Kuran'da, *mürted* (dönek) Allah'ın öfkesiyle karşı karşıya kalacak ve ağır cezalar çekecektir, der. Çok sayıda hadiste dinden çıkanlar için ölüm cezası istenir, İslam hukuku ise bu durumda kılıçla ölümü öngörür. Bununla beraber dinden çıkma eylemi baskı altında gerçekleşmişse, cezanın hafifletilmesi olanaklıdır.

DİN BİLİMLERİ VE FELSEFE

İslam ve Hıristiyanlık arasındaki sürtüşme her iki tarafta da pek çok apolejetik (özür dileyici) esere ve çeşitli tartışmalara yansır. Özellikle de Kuran'da İsa peygamberin yaşamıyla ilgili anlatılara yer verilmesi ve pek tabii ki Müslümanlarca "Allah'ın sözleri" olarak –Hıristiyan öğretisiyle çelişse bile– doğruluğundan şüphe edilemez olması, iki din arasındaki gerginliğin artmasına neden olur. İsa'nın bakireden doğması Kuran'da da kabul edilir; O Meryem'in içine konulan Allah'ın sözüdür. Ancak bu O'nun Allah'ın oğlu olarak adlandırılabilceği anlamına gelmez. O Muhammed'den önceki en son peygamberdir, yoksulluğun ve alçakgönüllülüğün en güzel örneğidir; ancak Allah'ın ihtişamına ortak olmak onun aklına bile gelmez. İslam görüşüne göre Meryem dünyada yaşamış en iyi dört kadından biridir, şeytan ona her çocuğa dokunduğu gibi dokunmamıştır. Celaleddin-i Rûmî'nin büyük mistik, öğretici şiiri *Mesnevi*'deki (III. Cilt, beyit 3700) Meryem'in müjdelenişinin olağanüstü anlatımı, Hıristiyan ede-

biyatında Meryem için yazılmış en güzel yapıtları bile geride bırakır.

İsa'nın yaşamı Kuran'da yalnızca üstü kapalı bir şekilde anlatılır. Geç dönemlerde yazılan hadislerde sonradan eklenildiği düşünülen, İsa'nın ruhunu üfleyerek çamurdan kuşlara can vermesi gibi anlatılara rastlanır (İsa'nın can veren nefesi imgesinin edebi eserlerde sıklıkla kullanılması bu yüzdendir). Ne var ki İsa'nın çarmıha gerilişi reddedilir; Kuran şöyle der:

*"Biz Allah'ın peygamberi Meryemoğlu İsa Mesih'i öldürdük" demelerinden dolayı kalplerini mühürledik. Oysa O'nu öldürmediler ve asmadılar. Fakat onlara öyle gibi gösterildi. (...)
Fakat Allah O'nu kendisine yükseltmiştir. Allah üstün ve güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir.*
(Nisâ:156-157)

Bu yüzden Hristiyanlıkta merkezi bir konumu olan çarmıhın önemi hiçbir Müslüman tarafından anlaşılmaz; özellikle doğuştan günahkâr olmaya inanan İslam için İsa'nın kendisini insanoğlunun kurtuluşu için kurban etmesi gereksiz ve anlaşılmazdır. Ahmediyye öğretisine göre İsa, kendisi yerine başka birinin çarmıha gerilmesinin ardından Kaşmir'e gider ve orada ölür; mezarı Srinagar yakınlarında gösterilir. Böylelikle Ahmediyye hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar açısından kabul edilemez bir görüş ortaya atar.

Modern İncil eleştirisi, eğitimli Müslümanlar tarafından, Tevrat ve İncil'de değişiklikler yapıldığını

öne süren Kuran'ın doğruluğuna kanıt olarak kabul edilir. İncil'in farklı bölümlerinden Muhammed'in gelişiyile ilgili kehanetler, özellikle eski zamanlarda gelecek olan şefaathçinin müjdesinin verilmesi, "çok övülen, *pericletos*" (Saf: 6) ve kendisine bolca vahiy inecek olan Muhammed'e işaret olarak anlaşılır.

İlkçağ kilisesini özellikle meşgul eden İsa'nın tabiatı sorunu İslam öğretisini de etkiler. İsa'nın *logos*, yani Tanrı'nın sözü olması düşüncesi, İslamda Allah'ın gerçek sözleri kabul edilen Kuran'ın kadim olduğuna dair inancın tohumlarını atar: İsa Hıristiyanlık için ne ifade ediyorsa, Kuran da İslam için onu ifade eder. Harry A. Wolfson bu nedenle Hıristiyanlıktaki inkarnasyona karşı İslamda inlibrasyonundan söz eder. Muhammed ümmidir "okuması, yazması olmayandır", çünkü O, Allah'ın sözleri için yalnızca saf, temiz bir taşıyıcı olmalıdır; aynı baki-re Meryem'in, insan bedenine dönüşecek tanrı için lekesiz bir taşıyıcı olması gerektiği gibi. Böylece Müslüman kişi şöyle dua eder:

Ya Rabbi! Bizi Kuran'ın süsleriyle bezet,
 Bizleri Kuran'ın merhametiyle bağışla,
 Ve bizleri Kuran'ın yüceliğiyle şereflendir,
 Ve bizi Kuran'ın hilatına sarmala,
 Ve bizleri Kuran'ın şefaatiyle cennete yolla,
 Ve bizleri bu dünyanın tüm kötülüklerinden ve
 ahiretin acılarından kurtar,
 Kuran uğruna, onun şerefine...
 Ya Rabbi! Kuran'ı bu dünyada bizim arkadaşımız eyle,
 Ve mezarda sırdaşımız,

Ve yeniden dirilirken dostumuz,
Ve köprüde ışıgımız,
Ve cennette yoldaşımız,
Ve bizi ateşten koruyacak sığınağımız, örtümüz,
Bütün iyiliklere yol gösteren kılavuzumuz,
Senin merhametin, iyiliğin ve lütfun sayesinde.

İslamın tabiatıyla ilgili sorular bizi İslam dogmatizmindeki en önemli sorunlarla karşı karşıya getirir. Bunlardan ilk olanı, İslamın özüne uygun olarak dini-siyasi bir problem olan imam ve ona tanınan haklar konusudur.

657 yılında, peygamberin amcaoğlu ve aynı zamanda damadı olan dördüncü halife Ali bin Ebu Talib ve düşmanı, gelecekteki Emevî hükümdarı Muâviye, Sıffin Savaşında karşı karşıya gelir. Olası bir yenilgiye karşı Muâviye, savaşı kimin kazanacağına Allah'ın sözlerinin karar vermesi için askerlerine mızraklarının ucuna Kuran ve Kuran sayfalarını takmalarını emreder. Bunun üzerine hakemler heyetine boyun eğdiği için Ali'nin askerlerinden bir bölümü orduyu terk eder. Sonuç olarak burada asıl ortaya çıkan soru, cemaatin başı olan imamın hangi ahlak özelliklerine göre karakterize edilmesi gerektiğidir. Bu şekilde inanç ve görev arasındaki ilişki sorgulanmış olur. Ordudan ayrılarak eski önderleri Ali'ye karşı pozisyon alan ve onu "*hüküm ancak Allah'a aittir*" [Yusuf: 40] ayetine uymamakla suçlayan Hâricîler, aşırıya kaçan ahlak görüşüyle etik maksimalist olarak gösterilebilirler. Dini buyrukların somut bir şekilde yerine getirilmediği hiçbir inancı kabul etmezler, inanç

yapılan her hayırlı işle daha da büyür. İbadet yalnızca dış temizlik için değil, aynı zamanda vicdan temizliği için de yerine getirilmelidir. Büyük günah işleyen her kimse artık Müslüman sayılmaz ve sonsuza kadar cehennem cezasını hak eder. (Büyük günahlar arasında putperestlik, büyücülük, cinayet, yetim hakkı yemek, tefecilik, askerden kaçmak ve Müslüman kadınlara tecavüz etmek vardır). Böylece her karşı görüşe amansızca savaş açan, tamamıyla düzen karşıtı bir grup ortaya çıkar. Halifelik makamının yalnızca –isterse Habeş bir köle olsun– dini anlamda kusursuz olanlara devredilmesini isterler; halkın alt tabakalarında oluşan hareket bu nedenle İslam dünyasının daha çok kenar bölgelerinde varlığını sürdürür.

Müslüman halkların bu ve bunun gibi gruplara yaklaşımına gelince, Sir Hamilton Gibb bunu en uygun şekilde ifade eder: “Sünnet esaslarının temeli hoşgörünün sınırlarını el verdiğince genişletmek olmuştur. Başka hiçbir büyük dini topluluk böylesine evrensel bir ruha sahip olmamış ve üyelerine yalnızca en temel koşulları kabul etmek kaydıyla bu denli özgürlük tanımamıştır. Gelmiş geçmiş hiçbir tarikat grubu kendisi istemediği sürece gelenekçi İslam topluluğu tarafından dışlanmamıştır.”

Bu esas daha ilk dönemlerde dikkat çeker. Özellikle, Hâricîlerin karşı görüşünü savunan Mürcielere (“erteleyenler”) göre bir insan hakkında hüküm vermek yalnızca Allah tarafından yapılabilir. İnanç, ibadet ve hayırla ne çoğalır ne de azalır; bu öncelikle bir gönül meselesidir. Ağır günahlar işleyen

kişi de dinsiz sayılmaz ve bu yüzden sonsuza dek cehennem cezasını hak etmez.

Kuran'da buna benzer sorunlar sistematik olarak ele alınmaz. Muhammed, tanrıbilimci değil, peygamber olduğu için ciddi bir sistemleştirme girişiminde bulunmaz; farklı düşünceleri savunan her grup, Kuran ve hadislerde kendi anlayışına uygun açıklama ve hükümleri bulur. Özellikle bir konu vardır ki o insanların kafasını günümüzde hâlâ kurcalar: Kader. İnsan özgür müdür yoksa attığı her adım daha önceden belirlenmiş midir? Kuran bir taraftan şöyle der:

*Kim dünya menfaatini isterse,
kendisine ondan verimiz
Kim de ahiret mükafatı isterse,
Ona da ondan verimiz.
Biz şükredenleri
Mükafatlandıracağız.
(Âl-i İmrân: 145)*

Diğer taraftan da şu ifadeyle karşılaşırız:

*Allah dilediğini saptırır,
Dilediğini doğru yola iletir.
(Müddessir: 3)*

Cebriye (*cebr*: zorlama) yandaşları Kuran'ın bu esasını temel alarak, her ufak ayrıntıya kadar, her şeyin önceden belirlenmiş olduğuna inanırlar. Özellikle Ümeyyeoğulları hükümdarları, siyasi başarısızlıklarını bu şekilde açıklama fırsatı yakaladıkları için,

bu anlayışa sıcak bakarlar. Kaderiyye akımı ise tam tersine insanların kendi istekleri doğrultusunda davranabileceklerini, böylece her türlü sorumluluğun bir bakıma kendi kendilerine ait olacağını savunurlar. Hâricîler ve Mürcieler arasında Mutezile, yani “ayrılanların” görüşleri gelişir. Onlar günah işlemiş bir insanın hakkındaki soruyla ilgili arada bir duruş sergilerler: Onlar için bir kişi ne inançlı ne de inançsızdır.

Muteziler ilk başlarda İslamın özgür düşünceli kişileri olarak adlandırılır. Ancak bunun doğru olmadığı daha sonraları ortaya çıkar, tam tersine onların meselesi dini ve ciddidir. Onlar da Kaderiyye yandaşları gibi insanın özgür iradesine ve yaptıkları her şeyden kendilerinin sorumlu olduklarına inanırlar. İslamı İran’dan gelen ikicilik etkilerine karşı korumaya çalışırlar, özellikle akla çok fazla değer veririler. 8. ve 10. yüzyılları arasında farklı dallarda ortaya koydukları çeşitli işler büyük önem taşır. Bu, boyundurluk altında yaşayan halklarla temas sonrası karşılaşılan gelişmiş ve Helenistik gelenekten etkilenmiş uygarlığın gereksinimlerini, sade Medine geleneklerine uyarlamak anlamına gelse bile.

Abbasiler döneminde, İslam bölgelerinde başgösteren ilk büyük tehlike İran’dan gelen ikicilik olur. 783 ve 786 yılları arasında *zındık* adı verilen inançsızlara karşı mücadele yürütülür; yine bu dönemde onların arasına sızmaya çalışan maniciler (maniehristler) dikkat çeker. Bu nedenle Mutezile mezhebi özellikle de tevhit (Allah’ın birlik inancı) konusunda çok titiz davranır. Onlara göre bu

Allah ve insan arasında bir benzerlik olamayacağını kanıtıdır (bu düşünce gelenekçilerdeki naif insan biçimciliğinin tam tersidir. Onlar Kuran'da geçen "Allah indi" gibi ifadeleri harfi harfine yorumlarlar. Oysa Kuran'da yer alan bu tarz insan biçimcilikleri değişmeceli olarak değerlendirilmelidir; tanrısal özelliklerse zaten Allah'la özdeştir. Allah'ın yanında başka hiçbir şey sonsuzlukta var olamaz, böyle olmasaydı O'nun benzersizliği bundan etkilenirdi. Ve bu gerçekten yola çıkarak Mutezile mezhebi duymak, görmek, konuşmak vb özelliklerinin sonsuza dek olamayacağını savunur, zira eğer öyle olsaydı O'nun yanında başka bir şeyin de var olması gerekirdi. Ve sonuç olarak Kuran, Allah'ın yaratılmamış sözü değildir; Kuran, yaratılmış bir varlıktır. Tam da bu noktada Muteziler ve gelenekçiler arasındaki şiddetli tartışma alevlenir. Mutezile ekolündeki ikinci önemli nokta ise Allah'ın adaletidir: Allah insana karşı adil davranmalıdır, O insanın iyiliğine karşı, kötülükle karşılık veremez; hayvanlar bile bu dünyada çektikleri haksızlıkların karşılığını ahirette almalıdırlar. Burada "adalet" insan anlayışına göre değerlendirilir; dolayısıyla özgür olan insanın adaletinden dolayı özgür olmayan bir Allah'la karşı karşıya kalma tehlikesi söz konusudur. Abbasi halifesi Me'mûn 827 yılında Mutezile mezhebini resmen kabul eder, ondan sonraki iki halife döneminde de bu mezhep resmen geçerliliğini korur. Gelenekçi ekolün en bilinen savunucusu Ahmad bin Hanbal'e zulmedilir, halkın ilkel sofuluğu aşağılanır ve Mutezile mezhebini anlamayan veya kabul etmeyenle-

re neredeyse inançsız gözüyle bakılır. İktidara gelen Halife Mütevekkil devletin Mutezile öğretisini desteklemesine son verir ve Kuran'ın yaratılmış olduğuna dair inancı tamamen yasaklar.

Bu iki grup arasındaki entelektüel savaş el-Eşari (ö. 935) sayesinde son bulur; el-Eşari öncele-ri ait olduğu Mutezile hareketinin malzemelerini, yine onlara karşı silah olarak kullanır ve skolas-tik düşünceyi tekrar gelenekçi öğretiye dahil eder. Doğuda Mâtürîdî benzer bir işin üstesinden gelir. Kuran'ın yaratılmamış olduğu inancı tekrar be-nimsenir. Kutsal kitabın iki kapağı arasında var olanlar Allah'ın sözüdür, onun dillerde okunması ve kulaklarla işitilmesi yaratılmanın belirtileri-dir. El-Eşari'nin dinbilim anlayışı tipik arabulucu özelliklerini taşır. İnsanlara, onların deneyimle-dikleri düşünce kategorilerinin Allah'a aktarıla-mayacağını öğretir. O'nun ellerinin, yüzünün ve Kuran'da geçtiği şekliyle hareketlerinin sorgulan-madan anlaşılması gerektiğini vurgular. İnsan ne tamamen özgürdür ne de tamamen özgür değildir; ancak kendisi için belirlenmiş gidişatı seçerek, kendini o gerçeğe sahip kılar. Bizlere mantıklı ge-len neden-sonuç sıralaması, aslında öteden beri olagelen, aynı nedenlerin, aynı sonuçları doğur-duğu Allah'ın âdetleridir. Bu akış sekteye uğradı-ğında mucize meydana gelir (*harikulade* "âdeti bo-zan"). İranlı sofunun bir ateşpereste, ateşin için-den geçerken oluşan yanıkların Allah'ın emriyle olduğunu kanıtlamaya çalıştığı anlatı, yukarıdaki düşüncenin tipik bir örneğidir. Sofu kendinden geçmiş bir şekilde, hiçbir tarafı yanmadan ateşin

içinden geçer, tekrar kendine geldiğinde bizler için gözler önüne serilen esrik güç, 10. yüzyılın sofuları için “Allah’ın âdetinin” bozulmasıdır.

Gelişme yolundaki gelenekçi sistemde zaman içerisinde kaçınılması gereken dini ve siyasi tehlikeler başgösterir. Aynı zamanda “tanıklık sözünün” (kelimei şahadet) ifade edilmesi konusunda her geçen gün daha katı kurallar getirilir ve zamanla sert skolastik bir kavram oluşumu ortaya çıkar. Bugün hâlâ bu düşünce biçimini benimseyen eğitimli Müslüman, inancında usçuluğu kanıtlamak istediğinde, bu anlayışa yabancı Avrupalı için onunla din konusunda tartışmak zorlaşır.

İslamın beş sütunundan biri sayılan ve yalnızca Allah’ın birliğinin ve Muhammed’in peygamberliğinin tanınmasının bir ifade şekli olan bu formül Kuran’da geçen bazı esaslar üzerine oluşturulmuştur (Bakara: 285). Günümüzde çoğunlukla ezbere bilinen şekliyle Ebu Hanife’nin *Fıkhu’l-Ekber* adlı eserinde yer alır:

Allah ve onun meleklerine inanıyorum, kitaplarına ve peygamberlerine, öldükten sonra dirilmeye, kadere, hayır ve şerrin Allah’tan olduğuna, –mahkemeye, teraziye, cennet ve cehennem ateşine– bütün bunlar gerçektir.

Peygambere inanmak, Âdem’den İbrahim’e, Musa, İsa ve Muhammed’e kadar Allah’ın bütün elçilerini kapsar; Kuran’da adı geçen bütün peygamberler tanınabilirler, tek koşul Muhammed’den önce yaşamış ve öğretmiş olmalarıdır. Böylelikle bir Müslüman

teorik olarak Buddha'yı ya da Konfüçyüs'ü peygamber diye kabul edebilir. Müjdelenen kutsal kitapların sayısı Kuran'a göre dörtle sınırlıdır. Bunlar: Zebur, Tevrat, İncil ve Kuran'dır.

Meleklerle inanç İslam tanrıbiliminde önemli bir rol oynar; özellikle de halk inancında meleklerin yeri çok özeldir. Kuran'da birçok yerde meleklerin adı geçer. Onların içinde en önemli konumu olan melek, peygambere vahiy getiren Cebrail'dir (kutsal ruh, güvenilir ruh olarak da anılır). Onun yanındaki melek Mikâil'dir. Halk inanışına göre tabiat olaylarından ve rızkın paylaşılmasından sorumludur. Adı geçen her iki melek kadar güçlü başka bir melek de İsrail'dir. Gövdesi göğün yedinci katından arşa kadar uzanır. Dört tane kanadı vardır. Kıyamet günü herkes öldüğünde ilk İsrail uyandırılacak ve sura üfleyecektir. Ancak tüm meleklerin ve güçlerin en korkuncu, ölüm meleği Azrail'dir. Devasa büyüklükteki Azrail'in gözlerle ve dillerle kaplı dört bin kanadı vardır. Allah katında bir insanın ölüm kararı verilir verilmez Azrail onun canını almakla görevlendirilir. Bunu yaparken, eğer kişi inançsızsa acımasızca, inançlıysa dikkatlice davranır. İnsan öldükten sonra mezarda iki farklı melek daha karşılaşır: Münker ve Nekir. Bunlar ölen kişinin inancını sorgular, gerekirse de onu cezalandırırlar. Ölünün sorgulamada doğru yanıtı vermesi için, kişiye ölmeden önce yakınları tarafından kelime-i şahadet getirtilir. Bununla beraber insan, yaşadığı süre de melekler tarafından korunur; bazen iki bazen dört koruyucu melekten söz edilir. İnsanın sağ ve sol omuzunda birer yazıcı melek oturur; sağ ta-

raftaki sevapları, sol taraftaki günahları yazar. Ancak günahlar hemen yazılmaz, insanın tövbe etmesi için ona belirli bir süre tanınır.

İnsanları ve dünyayı koruyan ama her zaman Allah'ın emri altında hareket eden meleklerin yanında bir de sayısız melek Allah'ı yüceltmekle görevlidir. Bunlar yedi kat yer ve gök arasında dağılmışlardır, dört büyük melek Allah'ın arşını taşır. Ancak meleklerin görev dağılımı kısıtlıdır; her biri sonsuzluktan sonsuzluğa yalnızca bir ibadet şekli ve bir yüceltici dua bilir. On dokuz melek cehenemin bekçiliğini yapar. Muhammed meleklerle bir cinsiyet yakıştırmayı reddeder ve özellikle Mekke'de hüküm süren meleklerin Allah'ın kızları olduğu fikrine sert bir şekilde karşı çıkar. Genel olarak meleklerin ışıktan yaratıldıkları düşünülür; onlar çok ince, saf, çürümez ve dolayısıyla yok olmaz bir maddeden oluşmuşlardır. Onlar yalnızca Allah'ın bilmelerini istediği şeyleri bilirler, böylece zaman içerisinde gelişmeleri olanaksızdır.

Meleklerle inancın yanı sıra İslamda *cinlere*, görülmeyen ruhani varlıklara inanç da yer alır. Bu varlıkların arasında iyi olanlar da bulunur, hatta bazıları Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Eski Arap inanışında cin "doğa ruhları", kâhinler, yazarlar ve şairlerin esin kaynağı olduğu gibi, çılgınlığın ve tutkunun (*mecnun*: deli, cin çarpmış) nedeni olarak da kabul edilir. Bu varlıklar farklı gruplara ayrılırlar; bunların arasında sıklıkla hayvan şeklini alan dişi çöl cinleri (*ghul*) vardır. İslamda cinlerin varlığı resmen kabul edilir (Cin Suresi). Hatta insan ve cin arasında gerçekleşebilecek evlilikten de söz edilir.

Bir şeytan olan *İblis*, aslen yoldan çıkmış bir melektir; Âdem'e secde etmekle ve onu övmemekle direttikten sonra cennetten kovulur. Direniş nedeni olarak çoğunlukla onun kibri gösterilir; o ezelden beri Allah'a hizmet eder, Âdem gibi çamurdan değil ateşten yaratılmıştır. Ancak bazı tasavvufçular onun bu direnişinde Allah'ın birliği ilkesine aşırı bir bağlılık görürler. Allah'tan başka birine tapınmak ona olanaksız görünür. Böylece Hallâc tarikatında O, acı çeken âşıktır. Ancak *İblis* her zaman insanın düşmanı olarak bilinir, bununla birlikte o her zaman Allah'la bir şekilde ilişki içindedir. O Allah'a karşı mutlak bir güç değildir, burada Eyyüb kitabındaki İbrani anlayış korunmuştur.

İnsanların yaptıkları Allah'ın gücüyle devasa bir terazide tartılır, hardal taneleri bu terazinin ağırlıklarıdır. Amel defterleri insanların sağından veya solundan verilir veya tartılır. Cehennemin üzerinde kıldan ince, kılıçtan keskin bir köprü kurulur. Buradan geçerken dinsizler, ayakları kayarak ateşin içine düşerler, dindarlar ise sağlam bir şekilde köprünün üzerinden yürüyerek, kolaylıkla karşıya, sonsuz yaşama ulaşırlar. Mahkemede insanlar arasında fark gözetilir. Bazıları acımasızca hesaba çekilirken, diğerlerine merhamet gösterilir. Öncelikli olarak da şehitler hesap vermeden cennete giderler. Allah, istediği peygamberden yaydıkları haberle ilgili hesap sorar. İsterse dinsizlerden öğretiyi neden reddettiklerini sorar; yeni Müslümanlara sünnetle ilgili sorular sorarken Müslümanlara da yaptığı amelleri sorar. Allah'ın birliğine inananlar günah-

larının cezasını çektikten sonra ateşten çıkarılır. Allah'ın birliğini kabul eden hiçbir kimse cehennemde geride bırakılmaz. Günahkârlara önce peygamberler, sonra âlimler, şehitler, sonra da diğer inananlar şefaet ederler. Şefaet edecek kimsesi olmayanların cehennemden kurtuluşu Allah'ın lütfuna kalır. Kalbinde bir toz taneciği kadar inanç olan her kişi oradan kurtulur.

Öteki dünyadaki çekilecek cezalar uzun bir sürecin sonucudur. Buna esas olarak Hûd Suresi, 106-107 ayetler gösterilebilir:

Mutsuz olanlara gelince; cehennemdedirler [...] Onlar, gökler ve yerler durdukça orada ebedi olarak kalacaklardır. Ancak Rabbinin dilemesi başka.

Din yolunda şehit düşmüşlerin hesap vermeden sorgu melekleri tarafından cennete yollanacakları ve orada tekrar dirilmeyi bekleyecekleri inancı daha erken zamanlarda oluşur.

Cehennem cezasının sonsuza kadar devam etmesi konusunda farklı fikirler öne sürülür. Erken ekollerin birçoğu bunu gerçekçi bulur; Mutezile görüşünde ise bu, Allah'ın adalet anlayışı için mantıklı bir akıştır. Buna karşılık el-Eşari, Allah'ın merhametine sığınan insanların bu şekilde ellerinden en son umutlarının alınmasını eleştirir. Ebu Hanife cennet ve cehennemi her zaman var olacak gerçeklik olarak kabul ederken, Kastalânî "Allah'ın yüzü dışında her şey geçicidir" diyerek ona itiraz eder. (Rahmân: 26; Kasas: 88)

Zamanla daha yumuşak bir görüş kabul edilir, özellikle Peygamber'in kendi ümmetinden olanlara şefa'at edecek olması –büyük günahkârları bile– bu görüşün benimsenmesinde önemli bir rol oynar. Ve birçok dindar kişi Peygamberin olduğu düşünülen sözlerle avunur, ona o günün geleceği sözü verilir, çünkü cehennemin kapıları çamurludur ve toprağında tere yetişir. Mutasavvıflar ve düşünürler cennet ve cehennemin halk arasında yapılan şaşaalı betimlemelerini ruhanileştirerek, bunları ruhun farklı halleri olarak açıklar. Gerçek mutluluk *Visio beatifica*, yani Allah'ı görmek ve hep biraz daha derinlere, ilahi derinliğin sonsuzluğuna nüfuz etmektir.

Farklı ekollerin teolojik alanlarda çekişmeleri ve fethedilen toprakların hep biraz daha genişlemesi ve bu yüzden sürekli yeni dinlerle temas halinde olunması sonucu 10. ve 11. yüzyıllarda farklı dini akımların özelliklerini konu alan birçok eser ortaya çıkar. Bunlar öncelikle el-Eşari'nin eserleri, Endülüslü İbn Hazm'ın (ö. 1064) ayrıntılı araştırmaları ve İranlı Şehristanî'nin (ö. 1153) çeşitli tarikatlar ve dinler üzerine kitabıdır. Harezmi El Biruni (ö. 1048) ise ilgisini özellikle Hint dinlerine yöneltir ve ilk defa etraflı ve ciddi araştırmalar sonucu Hindistan üzerine bir kitap yazar. 9. yüzyılın başlarından itibaren, her alanda büyük ilerlemeler kaydeden Biruni, genel anlamda İslam bilimlerinin en önemli temsilcilerinden olur.

Antik Yunan felsefesinin İslam inancıyla mantıklı bir şekilde harmanlanma girişimi daha gelişme aşamasında olan felsefede dikkatleri çeker.

Zaten Mutezile ekolü bu alanda ön hazırlıkları yapmıştır; bu dini akımla “Arap düşünürü” El Kindî (ö. 870) arasında bir bağlantı ortaya çıkar. El Kindî gerçek anlamda bir bilim adamıdır: O, ilk olarak özgürlüğün ve ölümsüzlüğün tek var olduğu yerin mantık dünyası olduğunu vurgular. El Kindî bütün varlıkların bir tek varlıktan çıktığını ve sonunda yine yükselerek ona karıştığını ifade eden Yeni Platoncu *emanasyon* (sudur ve uruc) öğretisini de benimser; bu görüş Allah esasıyla temellendirilir.

Erken dönem İslam felsefesinde Platon ve Aristoteles’in öğretilerinin tamamıyla örtüştüğü inancı tipiktir. Bu görüş özellikle Aristoteles’in ilk büyük yorumcusu olan Orta Asyalı Farabi’de (ö. 950, Halep) belirgin bir şekilde öne çıkar. O, kendinden sonra gelenler gibi felsefenin ve İslamın bir bütün olduğunu ileri sürer ve Allah’ın dünyayı yeti ile yarattığını öğretir.

Batıda Avicenna (ö. 1037) adıyla bilinen tıpçı ve düşünür İbn Sînâ, kendinden öncekilerinin fikirlerini savunmaya devam eder. Allah birincil nedendir (*prima causa*) ve büyük olasılıkla var olan her şeyin tözü var olmadan önce Allah’ın bilgisinde var olur. Dünyanın sonsuzluğunu öne süren (çünkü o başlangıçtan önce de Allah’ın düşüncesinde var olmuştur) ve bireysel ölümsüzlüğü reddeden bu öğretiye gelenekçiler, özellikle de büyük düşünür Gazali şiddetle karşı çıkar. Böylece eserlerinde yer yer tasavvuf düşüncelerine yer veren İbn Sînâ’yı İslam dünyasının doğusundaki bazı tarikatlar, usçu olmakla suçlar.

Felsefe ve dinin bir bütün olduğunun en şiirsel biçimde anlatıldığı eser İbn Tufeyl'in *Hay İbn Yakzan* adlı romanıdır. İbn Tufeyl Kuzey Afrikalı muvahhidlerin sarayında vezir ve hekimdir. Roman ıssız bir adaya terk edilen bir çocuğun her biri yedi yıl süren farklı gelişme devrelerini anlatır. İnsan yaşamının her aşamasından geçen kahraman bu değişimleri sonunda yalnızca gözlemleyebileceği aşamaya ulaşır. Onun keşfettiği gerçekler, komşu ülkede "Peygamberin öğrettikleriyle" karşılaştırıldığında, her ikisinin tamamen birbiriyle örtüştüğü dikkati çeker.

Muvahhidlerin sarayında, İbn Tufeyl'den sonra yerine, vahiy ve felsefenin bütünlük esasını geliştiren, Batıda Averroes adıyla bilinen, İbn Rüşd (ö. 1198) geçer. Ona göre felsefe, kehanet gerçeğini azami ölçüde anlatmalıdır, insanlar anlayışlarına göre o ya da bu şekilde bilgilendirilmelidir. Ancak İbn Rüşd'ün bu görüşü yanlış yapılan çeviriler sonucu çifte hakikat anlayışı olarak algılanır ve tutunamaz. Avarroes, maddenin öncesiz olduğunu söyleyerek daha önceki düşünürlerle görüş ayrılığına düşer. Yaradılış kuvveden (*potansiyalite*) fiile (*aktüalite*) bir kerelik bir geçiş değildir, o her an meydana gelmektedir. İnsanın amacı maddesel akılla etkin aklı birleştirmektir.

Ortaçağ İslam düşünürleri arasında yalnızca İslamda değil, genel olarak ilk sosyolog olarak gösterilen İbn Haldun'u (ö. 1406) anmak gerekir. Onun görüşünün temelini *asabiyet* kavramı oluşturur. Bu kavram ister *esprit de corps* ister bir grup içindeki birlik ruhu, ister parti ruhu olarak çevrilsin, o dini

coşkuyla birleştğinde, bir halkı diğer devletlerden üstün kılarak onu zafere ulaştırabilecek sosyo-psikolojik bir faktördür. İbn Haldun eserinde hızla büyüyerek sınırlarını sürekli genişleten devletlerin, yaklaşık üç kuşak sonra nasıl güçlerinin doruk noktasına ulaştıklarını ve ardından nasıl tekrar düşüşe geçtiklerini ve bu devletlerin sınırlarında nasıl yeni devletler oluştuğunu ve bunların yine aynı hızla ne şekilde büyüyerek yok olduklarını ortaya koyar. Bu İslam tarihinde çok sık tekrar eden bir gerçektir.

Doğabilimleri ve tıp, ortaçağ İslam dünyasında önemli bir yer tutar. Müslüman halkların bilim alanındaki çalışmalarının özellikle dikkate değer olmasının nedeni, esas aldıkları Yunan kaynaklarını, geliştirilerek bir bilimin temel ilkelerini oluşturmuş olmalarıdır. Bu matematik, tıp ve daha birçok benzer alan için geçerlidir. Avicenna'nın tıp alanındaki eseri Avrupa'da modern çağa kadar kullanılır, doğabilimlerinde kullanılan birçok kavramın kökeni Arapçadır: *Aldebaran* ve *Batelgeuse* gibi yıldız isimleri, *Algebra* (cebir) ve *algoritma* gibi *matematik* terminolojisi ve öncelikle unutulmaması gereken, aslında Hindistan'da geliştirilmiş Arap rakamları. Bu rakamlar olmadan, özellikle de Araplardan gelen sıfır olmadan, modern matematiğin gelişmesi söz konusu bile olamazdı. Optik ve geometri alanlarında da Araplar, süsleme sanatında kullandıkları zengin geometrik şekillerden de anlaşıldığı gibi öncü olurlar; bu simya ve alkol alanları için de geçerli olur.

Ancak bugüne kadar yaşanan süreçte Avrupa'nın Doğuyu gözle görülebilir bir şekilde geride

bırakmış olması, devrimci Arapların bu konuyu tekrar ele almalarına yol açar; onlara göre doğabilimlerinin yalnızca yüzeysel bir şekilde taklit edilmesi değil, ortaçağda olduğu gibi özgür bir şekilde içselleştirilmesi ve benimsenerek, İslam ülkelerine uyarlanması gerekmektedir.

ŞİİLİK VE TARİKAT SİSTEMİ

Sıffin Savaşı yalnızca dogmatik İslamın değil, aynı zamanda mezheplerin oluşumunun da başlangıcıdır; İslam topluluğu iki ayrı kola ayrılır.

Ali'nin en yakın yandaşları *Şia'yı*, yani "Ali'nin taraftarlarını" oluşturur. İslamın temel inançlarından Allah'a inanç, Muhammed'e inanç, Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna inanç ve yaratılmamış olan Kuran'a inancın yanında, bir de ümmete önderlik edecek ve Kuran'ı en doğru şekilde okuyacak ve yorumlayacak imama inanç (*imamet inancı*) buna eklenir. Şii inancına göre Muhammed ölmeden önce inancının en gizli sırlarını Ali'yle paylaşır. Bu en özel ve gizli bilgiler daha sonra Ali'nin ailesine geçer. Ali'nin ailesini farklı kılan üstünlüğün ne olduğuyla ilgili oldukça çarpıcı, birbirinden farklı görüşler vardır. Bu görüş Zeydilikte olduğu gibi Ali'nin, torunlarından yalnızca birinin tercih edildiği için seçilmesinden başlayarak, ilahi bir ışığın varlığına, hatta Ulu Tanrı'nın Ali ve soyundan gelenlerde vücut bulması inancına kadar ileri gider. Ali'ye bazı yandaşları tarafından neredeyse

tapılmasının, onu rahatsız etmiş olduğu söylenir. O hadislerde çift tarafı keskin, mucizeler yaratan kılıcıyla (*Zülfikar*) din düşmanlarını yenen ve bilgeliğiyle insanları daha derin bir din anlayışına yönelten kahramandır. Neredeyse büsbütün kut-sallaştırılır. O, Muhammed'in en yakın sırdaşıdır; onun için güneşin durdurulması gibi, binden fazla mucize ona atfedilir, sayısız özdeyiş ve yaşamla ilgili kural yine onun adını taşır. İki bölümden oluşan, geleneksel Allah'ın birlik ilkesine Şiilikte bir de Ali'nin *Allah'ın velisi* olduğu (Allah'ın dostu) ve buna tanıklık edildiği de eklenir.

680 yılında, Muharrem ayının onunda Ali'yle Fatma'nın küçük oğulları Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit düşmesi, Şii görüşlerini bu verimli acı motifiyle zenginleştirir. Şiir ve edebiyatta sayısız ağıt, Peygamberin ölen torununun ve bu yolda şehit düşen diğer Ali yandaşlarının yazgısından söz eder. Bu, Şiilikte acı duygusunun daha da artmasına yol açar. Garip bir şekilde ilk tipik Şii öğretileri Ali'nin kendisi veya Fatma'dan olan iki oğlu (Peygamberin resmi torunları) etrafında değil, onun başka bir karısından olan oğlu, Muhammed Hanefiyye etrafında gelişir (ö. 684). Hanefiyye'nin yandaşlarından al-Muhtâr, onun ölmediğini, aslında herkesten gizli dağlarda yaşadığını ve ahir zamanında adaletsizliklerle dolu bu dünyaya *Mehdi* olarak geri döneceği haberini yayar. Ancak tekrar geliş inancı (*Parusie*) kısa zamanda Muhammed Hanefiyye'den alınarak Ali soyundan gelen diğer üyelere, tam olarak beşinci, yedinci ve on ikinci imamlara devredilir.

Ali'nin taraftarları öncelikle Kerbelâ'da şehit edilen Hüseyin'in çocuklarına ve torunlarına odaklanırlar. Böylece Hüseyin'in tek oğlu olan Zeynel Abidin'in oğullarından Zeyd, Ali ile başlayan On İki İmamlar zincirinin beşincisi olur. Ancak Sünni mezhebine yakınlığıyla bilinen ve Zeydîliğin kurucusu olan Zeyd 740 yılında öldürülür. Zeydîlikte imamın Hüseyin'in veya Hasan'ın soyundan seçilmesine önem verilmez. Zeyidiye hükümdarları ise kısa zaman öncesine kadar Yemen'de varlığını sürdürebilmişlerdir.

Diğer Şiiler Zeyd'i değil, beşinci imam olarak onun kardeşi Muhammed el-Bakır'ı kabul ederler; Bakır'ın oğlu, On İki İmamlar tarafından temsil edilen İslam okullarının kurucusu Cafer Sadık, tasavvufun gelişmesinde de önemli rol oynar. Ancak Cafer'in oğullarıyla birlikte gruplar arasında tekrar ayrışmalar meydana gelir. İran'da günümüzde hâlâ resmi bir mezhep olarak kabul edilen On İki İmamlar, yedinci imam Musa el-Kâzım üzerinden, bir rivayete göre çocukken götürülüp saklanan on ikinci imam Muhammed el-Mehdî'ye (ö. 874) kadar devam eder. Buna karşılık başka bir grup Musa'nın kardeşi İsmail'i yedinci imam ilan ederek, ondan sonraki imamları tanımaz ve bundan dolayı İsmailiyye adıyla tanınır.

On İki İmamlar Şiiliği 1501 yılından beri İran'da devlet dinidir ve *saklanan imam, imam-ı zaman* esasına dayanır. Bununla beraber Şiiliğin "Peygamberin hadislerini" reddettiğini ileri sürmek doğru olmaz. Onlar hadisleri bazı konularda Sünnilerden daha katı bir şekilde uygular ancak Ali'nin hadis-

lerine daha fazla ağırlık verdikleri de bir gerçektir. On İki İmamlar, öğreti açısından Mutezile mezhebi ile birçok açıdan benzerlik gösterir. Bazı açılardan Sünnilerden daha da tutucudur (inançsız kişi kirli kabul edilir, bu yüzden inançsız kişiyle evlilik yalnızca kısıtlı bir süre için yapılabilir). İmam babadan oğula geçen tanrısal bir ışığa sahiptir. Babanın bu tanrısal ışığa sahip olan oğlunu mu halef ilan edeceği yoksa bu hakkın otomatik olarak en büyük oğluna mı geçeceği hâlâ yanıtızsız kalan sorulardandır. İmamların mezarları (özellikle Kerbelâ, Necef, Kum) çokça ziyaret edilen kutsal yerler ve tercih edilen mezarlıklardır. Şiiliğin Hindistan'daki etkisi hem Dekkan Sultanlıklarında hem de Awadh'ta (Lucknow) çok büyük olur, yansımaları edebiyatta olduğu gibi yaşam tarzında da görülür. Ayrıca Pakistan'da da kayda değer bir Şii nüfusu bulunur.

765 yılında ölen İsmail'in öğretisinin esas alındığı Yedi İmamlar Şiiliği, zaman zaman ortaçağ İslam dünyasının huzurunu kaçıır. Burada da gruplar arasında farklılıklar vardır: İsimlerini kurucuları Hâmdan Karmat'tan alan Karmatîler, İsmailiyye mezhebine ait bir alt gruptur. Son imam olarak İsmail'in oğlu Muhammed'i tanırırlar. Komünizmin İslama bir çeşit yansıması olarak kabul edilen Karmatî öğretisi 9. yüzyılda Küfe'den başlayarak, Arap çölüne, Al Ahse'ya doğru yayılır. 930 yılında Karmatîler Kâbe'deki kutsal siyah taşı kaçırmayı başarırlar; tam yirmi iki yıl sonra taş tekrar yerine getirilene kadar hac trafiği durdurulmak zorunda kalır. Aynı dönemlerde Multan'da bir Karmatî devleti varlığını sürdürür. Karmatîler Tanrı'ya ulaşmak

için yedi dereceli *inisyasyona* (tanrısal özelliklerin kademe kademe kazanılması) inanırlar. İslami terimleri Yeni Platoncu ve gnostik fikirlerle birleştirerek, mikrokosmos (küçük evren) olarak nitelendirdikleri, insanın evrim sürecini öğretirler. Bu tanrısal varlıktan başlayarak, evrensel akıl, dünyevi ruh, beşeri akıl ve karanlığa doğru alçalarak kademe kademe devam eder. İnsanın doğa ve dünyadaki tüm etkilerden kurtulduktan sonra gideceği yer olan öteki yaşamın, bu dünyanın değişim sonucu ortaya çıktığı ileri sürülür. İyiler, saf ve temiz bir katmanda yaşarken, kötüler ay altı âleminde durmadan dinlenmeden, boş boş dolanıp durur.

Bu görüşteki bir grubun Kuran'ı harfi harfine yorumlamamış olması elbette çok doğaldır. Karmatiler ve Yedi İmamlar Şiiliğini benimseyen diğer gruplara boşuna *Bâtıniler*, yani "iç gerçekle ilgili olanlar" denmez, çünkü onlar karmaşık yorumlama yöntemleriyle öğrencilerine kutsal kitabın içsel gerçeklerini gösterir. İsmailiyye felsefesinin en önemli temsilcilerinden olan İranlı yazar Nâsır-ı Hüsrev (ö. 1088) İslam kanunlarının "içsel gerçeklere" göre yorumlanmasını en güzel şekilde karakterize eder:

Namazın dışsal önemi, Allah'a fiziksel şekilde tapınmaktır; bunu bedenimizi Mekke'de bulunan ve tapınakların en yücesi olan Kâbe'ye yönelterek yaparız. Ancak namazın içsel anlamının ruhani açıdan yorumlanması ise, Allah'a düşünen ruhla tapınmaktır. Kuran ilmine ve ilahi yasalara ulaşmak için ruhların yönüne yönelmemiz gerekir, ki bu Allah'ın evidir; "tanrısal

ilham" orada oturur, bu o "gerçeğin" imamıdır, huzur onunla olsun!

10. yüzyılda, Kuzey Afrika'dan başlayarak, 969 yılında Mısır'ı fetheden ve 200 yıl süren bir hükümdarlık kuran Fâtımîler hareketi ortaya çıkar. Fâtımî hükümdarlarının arasında –deli olduğu düşünülen– 1021 yılında taraftarlarınca Allah'ın onun bedeninde can bulduğu ileri sürülen ve bundan kısa bir süre sonra esrarengiz bir şekilde ortadan kaybolan Hâkim sayılabilir. Bu iddiayı yayanların başında İranlı yazar Hamza ve İsmail el Derezi bulunur. Günümüzde hâlâ Lübnan ve Havran'da yaşayan Dürzîler, isimlerini Derezi'den alır. Bu inancı benimseyenler ilahi halife Hâkim'in tekrar geri döneneğine inanırlar ancak görünürde hüküm süren din biçimine de uyum sağlarlar (tehlikeli ve riskli durumlarda inancın gizlenmesi Şii ahlakının özelliklerindendir). 1094 yılında Halife Müstansır'ın ölümünden sonra Fâtımî saltanatı bölünür; Mısır halkı Müstansır'ın oğlu Mustâlî'nin peşinden gider, böylece gerçek veliaht Nizar kaçmak zorunda kalır. O ve küçük oğlu, Hasan Sabbah tarafından İran'da Alamut Kalesinde korunma altına alınırlar. *Haşhaşiler* olarak ün salan, efendilerine sonsuz bağlı, siyasi cinayetler işleyen ve bunu yaparken çoğunlukla gözleri kapalı ölüme giden "acımasız suikastçılar" burada yetişir; Avrupa dillerinde suikastçı anlamında kullanılan "assasin" sözcüğü "haşşâşiyûn"dan (haşhaş yiyenler) gelir. Haçlı Seferlerinde de önemli rol oynarlar; dağdaki "gizemli ihtiyar" müritlerinin yardımıyla kimi zaman

çatışmalara müdahale eder. 1256 yılında Alamut Moğollar tarafından, Suriye'deki son dayanak noktasıysa 1272 yılında Memlukler tarafından ele geçirilir.

Mustâlî hareketinin merkezi uzun bir süre Yemen olur; misyonerleri özellikle Gucerat'da etkinliklerini sürdürür; Nizar'ın misyonerleri de aynı şekilde burada ve Sind'de yoğunlaşır. Karmatîlerin daha önceleri Multan çevresinde bulunmuş olmaları büyük olasılıkla burada misyonerlik görevini kolaylaştırır. Sind ve Pencap'ta birtakım Hindu görüşleri, belirli kesimlerin anlayacağı şekilde dönüştürerek taraftar kazanma konusunda kesinlikle başarılı olurlar (ör. Ali beklenen 10. Hint tanrısı Vişnu olarak görünür). Farklı dillerde (Pencapça, Sintçe, Gucerati vb) dini şarkılar (*gināns*) mistik halk türkülerinden imgelerle birleştirilir ve *Khojki* alfabesiyle yazılır.

İsmailiyye mezhebine ait olan Hintliler vergilerini İran'da bulunan, daha sonra 1839 yılında Hindistan'a dönen liderlerine yollar. Bu lider, cemaatini ileride modern zamanlara taşıyacak olan Ağa Han'dır. Altmış yıl süren iktidar döneminde ünlü sultan III. Muhammed Ağa Han, İsmailiyye mezhebini geliştirerek, onu Pakistan, Bombay, Hunza ve Çitral bölgelerinde yaşayan modern ve başarılı bir topluluğa dönüştür. Onun emri üzerine taraftarlarının bir kısmı Doğu Afrika'ya göç eder. Siyasi gelişmelerin sonucunda *Khojas* olarak adlandırılan Ali Han taraftarları Kanada ve Amerika'ya yerleşirler. İngiltere ve Portekiz'de de büyük bir İsmail Ağa cemaati hâlâ varlığını sürdürür.

Mustâlî taraftarları için ruhani lider, efendi ve önder "*seyyidina*"dır. *Bohra* olarak bilinen Mustâlîler de Hint İslamı içerisinde başarılı bir gruptur. Bu topluluktan ayrılan gruplar arasından modern Hindistan'ın doğmasında önemli rol oynayan düşünür ve eylemciler çıkar. A. A. A. Feyzi'nin, Bohraların günümüzde hâlâ uyguladıkları, Kadı Numan'ın Fâtımî kanunları üzerine incelemesi ve İslamın modern yorumu gibi eserleri büyük önem taşır. Hint Kongre partisinin ilk Müslüman başkanı Badrud-din Tyabji gibi Muhammed İkbal'in ruh ikizi Atiye Begüm de bu topluluğun yetiştirdiği isimlerden birkaçıdır. Pakistan'ın siyasal mimarı olarak kabul edilen *Quaid-i A'zam* (büyük önder) Muhammed Ali Cinnah'ın da İsmailiyye mensubu bir aileden geldiği göz ardı edilmemelidir.

14. yüzyılın sonunda Fazlullah Esterabadi tarafından Hurûfilik kurulur. Burada tasavvufta sık rastlanan sayıların ve harflerin derin anlamları olduğuna dair görüşler Türk tarikatlarında, özellikle de Şii etkilerin yer yer hissedildiği Bektaşilikte canlanır. Halk edebiyatının önemli bir parçası olan Türk Bektaşî şiirleri ağırlıklı olarak Ali ve ailesine övgü şiirlerinden oluşur. Hurûfi tarikatının en büyük temsilcisi canice katledilen Türk şairi Nesîmî'dir (ö. 1417). Daha sonraları Hurûfi görüşler kısmen Peygamber ailesinin sahip olduğu öne sürülen gizli bilim *cifir* (Kuran ayetlerindeki rakam ve harflerin ustaca hesaplanarak, bundan gelecekle ilgili anlam çıkarılması) ile birleştirilir.

İlk üç halife tüm Şiiler tarafından reddedilir. Ali taraftarlarına göre onlar gaspçıdır, nitekim onlara

göre halifelik şüphesiz Ali'nin hakkıdır. Bu yüzden onların isimleri, dualarda özel isim olarak geçmez. İlmî bir akım olarak bilinen Zeydîlikte, diğer Şii gruplardan farklı olarak Ebu Bekir, Ömer ve Osman hakkında kötü konuşulmaz.

İran'da Şii inancından yola çıkılarak, esasî şeyhlik görüşüne dayandırılan yeni bir dini akım gelişir. 1826 yılında, kurucusu Tebrizli Muhammed Ali bu harekete *Babizm* adını verir. *Bab*, inananların Tanrı'ya ulaşmak için geçtikleri "kapı" anlamına gelir. İran'da Babizm hareketine karşı amansız bir savaş yürütülür, Bab ve aralarında yetenekli kadın yazar Tahira'nın da bulunduğu taraftarları yakalanarak idam edilir (kadının örtünmeden kurtarılması, bu hareketi kadınlar için çekici kılar). "Bir" anlamına gelen *vahd* sözcüğünün ebced değeri 19 olduğu için, bu rakam Babizm'de özel bir anlam ifade eder. Ahlakî duruş çok önemlidir. Hristiyanlık ve Musevilik gibi Babizm de İslama karşı kendine özgü bir duruş sergiler. İslam yasaları tamamen ortadan kaldırılır ve tüm insanların eşit olduğuna inanılır.

TASAVVUF VE TARİKAT HAKKINDA

Skolastik yöntemler ve dogmatik farklılıklardan meydana gelen o karmaşık ağın içinde yıldan yıla artan yüzeysel hukuk kurallarıyla İslamın iç dünyası neredeyse körelmek üzeredir, ta ki yeni bir akım ortaya çıkana kadar. Mistisizm İslama geniş alanlarda özgünlük kazandırır. Bu mistisizm, *sufizm* (tasavvuf, "suf: yün" sözcüğünden türetilmiştir) olarak adlandırılır. Bu onun sofı özüne işaret eder, çünkü Yakın Doğu'daki bazı Hristiyan sofılarda olduğu gibi, burada da koyu renk yün aba giyilir (çoğunlukla lacivert).

Muhammed'in ölümünden kısa bir süre sonra dünya fatihleriyle, Kuran'daki büyük mahkeme düşüncesinden derinden etkilenen dindar kesim arasında gerginlikler başgösterir. Farklı din okulları tarafından sıklıkla şahit olarak çağırılan Hasan-ı Basrî (ö. 728) bu büyük mahkeme korkusunun tekrar tekrar altını çizer:

Ey insanoğlu,

Yalnız ölecek ve yalnız kabre gideceksin

Ve yalnız dirileceksin
Ve hesabını tek başına vereceksin,
Ey insanoğlu,
Sana diyorum.

Onun ardından gelenler Irak-Suriye bölgesinde bilinen ilk sufilerdir. Kendilerini özellikle gece yapılan ibadetlere adarlar, öngörülen zamandan çok daha uzun süre oruç tutarlar, yalnızca yasak veya ayıp olandan değil, hoş görülenden veya şüpheli olandan da vazgeçerler. Ünlü bir özdeyişle “en büyük kutsal savaş” olarak nitelendirilen *nefse* karşı savaşırlar; onun her türlü kımıldanmasını sürekli kontrol altında tutmayı ince bir bilim haline getirirler. Tasavvuf akımları yalnızca Mezopotamya’da değil, daha çok Budist etkilerin de yadsınamayacağı Doğu İran ve Horasan’da görülür. Doğunun en büyük sufisi olan İbrahim İbn Edhem (ö. 780) eski Baktriya’daki Belh kentinden gelir. Kendisi Buda efsanesinden bir motifle özdeşleştirilir (vatansızlıkta yol alan prens). Onun ve hemşerileri için en büyük amaç, Peygamberin öğüdü olan “önce deveni bağla, sonra tevekkül et” anlayışının da ötesinde bir “Allah’a güven, tevekkül” anlayışıdır. Onlar yiyecek içeceklerden, tıbbi yardımlardan hatta kendilerine doğrudan yollanmayan yemeklerden bile bütünüyle vazgeçerler. Peygamberlerin ve evliyaların yaşamlarını anlatan kitaplarda bu tevekkül anlayışının vardığı grotesk boyutlar gözler önüne serilir. Daha sonraki sufiler için tevekkül etik bir meydan okumaya dönüşür, ancak hiçbir zaman bu aşırılıkta uygulanmaz.

Fakir “yokluk” başlangıçtan günümüze hareketin merkezinde yer alan temel kavramlardan biridir. Peygamberin hadisi “*fakr fakhri*” (fakirlik benim gurur kaynağımdır) temel alınarak, mal-mülk ve servetten vazgeçilmesi istenmiştir ki bu uzun zamandır sufizmin ideallerinden olmuştur. Ancak tevekkül gibi, yokluk da içselleştirilir. Bu kendine yeten, sonsuz zengin olan Allah’ın huzurunda yoksul olma duygusu ve hiçbir şeye sahip olmama bilincidir. Dünyevi zenginliklerin zamanı kısıtlıdır, istediği zaman zenginliklerinden vazgeçebilecek olan zengin, sabırlı fakirle aynı seviyededir. İnsan tüm dünyevi bağlantılarından vazgeçtiğinde *fakir ve fani*, yani “yok olmak”la bütünleşir.

Nefse karşı aralıksız sürdürülen savaşta yalnız yokluk, açlık, gece ibadetleri ve sıklıkla uygulanan susmak değil, aynı zamanda duygusal hareketlerin dikkatlice gözlemlenmesi de önemli bir rol oynar. Zira kibir, kendini beğenmişlik ve övgü peşinde koşmak, en kötü duygulardır. Rûmî, “nefsin bir elinde tespih, bir diğerinde hançer vardır” diyerek, insanın kendi dindar varlığından, kutsal saygınlığından haz alma tehlikesine işaret eder. 10. ile 11. yüzyıllar arasında ortaya çıkan Melâmetiyye görüşüne göre (*Melâmi*: kınanan, hor görülen) dindarlıkla insanların saygınlığını kazanmak yerine, açık açık günah işleyip, onların öfkelerini üzerine çekmek daha doğrudur. Ancak onların çabaları da kusursuz değildir, çünkü başka insanların eleştiri veya övgüsüyle ilgilenen sufi henüz kendi yolunu bulamamıştır. Amaç öncelikle *rıza* “memnunluk”

tur, olan her şey için minnettarlık duymaktır. 10. yüzyıldan bir öykü bu kavramı netleştirir:

Sufi, duasında “Allahım” der, “benim senden memnun olmamamdan memnun musun?” O anda bir ses işitir:

“Yalancı” der, “eğer memnun olsaydın, benim memnuniyetimi aramazdın.”

Sufilerin yaşam tarzı bir süre sonra kendine yeten bir amaç olmaktan ileri gider, 8. yüzyılın ortalarında Basralı Rabia’nın (ö. 801) en bilinen temsilcisi olduğu aşk tasavvufu ortaya çıkar. İslamın ilk kadın evliyası hakkında sayısız efsane anlatılır, bunlardan en bilineni hiç şüphesiz aşağıda belirtilendir:

Bir gün onu, bir elinde bir meşale, diğerinde bir kova suyla Basra sokaklarında ilerlerken görürler. Yaptığının ne anlama geldiğini sorduklarında Rabia’nın yanıtı şu olur: “Ateşi cennete atmak, suyu cehenneme dökmek istiyorum ki bu aradaki perde kalsın ve insanlar Allah’a cehennem korkusu veya cennet özlemiyle tapınmasın, bunu yalnızca ona duydukları aşktan yapsınlar.”

Öteki dünyadaki ödülleri veya cezaları sorgulamayan bu mutlak aşk tasavvuf şiiri sanatının ana teması olur.

Gelenekçi görüş, Allah’la kulu arasındaki ilişki için “aşk” kavramını kullanmayı reddeder. Onlara

göre aşk ancak Allah'ın emirlerine karşı hissedilebilir, bu yüzden de mutlak itaati öngörür. Ne var ki bu şiddetli aşk duygusu bastırılamaz ve sufiler bu aşkı Maide Suresi 54. ayete dayandırır: "*Allah onları sever, onlar da Allah'ı sever.*" Böylece Allah'tan kaynaklanan bu aşkın karşılıklı bir duygu olduğu kanıtlanır.

Rabia'nın ölümünden bir buçuk yüzyıl sonra bu kavram daha da geliştirilir. Memleketi Irak'ta farklı sufiler tarafından hem "aşk" kavramı hem de çeşitli mistik haller ve makamlar yeniden tanımlanır. Bunun yanında acımasızca kendini sorgulayan (*muhasebe*) ve bu yüzden Muhâsibî (ö. 857) adını alan psikoloğa da dikkat çekmek gerekir. Bilge kişilik Harraz'ın Allah'ın birlik ilkesinin tasavvufi ifade şekli açısından önemi ise ancak daha sonraları anlaşılır. "Ben demek yalnızca Allah'ın hakkıdır" diyerek daha sonraları geliştirdiği tanıklık sözünün (kelime-i şahadet) daha kapsamlı tasavvufi tanımlamasına işaret eder: "Allah'tan daha fazla var olan hiçbir şey yoktur." Aynı zamanda Mısır'da Nübye asıllı Zennun-i Mısri (ö. 859) kendini gösterir. Hakkında sayısız mucize öyküleri anlatılan ve *marifet* (gnosis, irfan) kavramını ortaya atan ilk mutasavvıflardan olan Zennun-i Mısri, Allah'ın varlığına kanıt olarak kabul ettiği doğayı tekrar keşfeder, bu dünyadan nefret eden sufilerin tersine o, doğaya özellikle değer verir çünkü doğada var olan her şey Allah'ı müjdeler, onu yüceltir:

Allahım, senin mutlak varlığını ve birliğini hissetmeden, hiçbir zaman bir hayvanın sesine,

bir ağacın hışırtısına, suyun şırıltısına veya bir kuşun cıvıltısına kulak vermedim. Ne gölgenin serinliği, ne rüzgârın hışırtısı ne de göğün güm-bürtüsü, hiçbir şey sana benzemez. Sen üstün olansın, hiçbir şey ve hiç kimse senden üstün olamaz. Sen hakkaniyetlisin, haksızlık tanımayansın. Sen her şeyi bilensin, bilgisizlik tanımayansın. Sen bağışlayansın.

Böyle ilahi tazında yazılmış dualarıyla Zennun-i Mısri daha sonraları ortaya çıkan ve her çiçeğin Allah'ı övdüğü tasavvuf edebiyatının önünü açar.

Harraz ve Zennun-i Mısri'nin çağdaşı İranlı Bâyezid-i Bistâmî (ö. 874) yalnız ve sıradışı kişiliğiyle anlatılan öykülerde birçok kişi tarafından tanınır. Onun *Subhani* "ben değil miyim, benim şanım büyük değil mi?" diyerek haykırışı, tüm birlikçi mutasavvıflar tarafından insanı Allahlaştırması olarak anlaşılır. Bâyezid ilk defa göğе yükseliş motifini mistik deneyimde kullanır. Yok olmaya duyduğu özlemi ve açıklanamaz hayal kırıklığını da ilginç imgelerle ifade eder. *Fani* "yok olma" kavramına verdiği önemin nedenin Hint etkisi olduğu öne sürülse de, bu düşünce geçerli değildir.

Başlangıçta *fani* ahlaksal bir kavramdır; insana özgü özelliklerin yok olması ve yavaş bir şekilde tinselleşmesidir. Bu düşüncenin Hint inancındaki Nirvana kavramıyla bir ilgisi yoktur, çünkü burada amaç acı dolu yeniden bedenlenme çemberinden kurtulmak değildir. Burada esas olan insanın ilk başlangıcına dönmesidir, yani "olmadan önceki haline dönmesi"dir. Bu ifade erken dönem tasavvufu-

nun en önemli temsilcilerinden “yoksulların tavusu” diye anılan Cüneydi Bağdadi’ye (ö. 910) aittir. Ali, Ebu Bekir ve Peygamberin kendisine ulaşmak için, tüm tarikatların silsileleri ondan geçer. Cüneydi coşkulu tasavvufun tam tersi olan gerçekçi tasavvufun önemli temsilcilerindendir. Onun bu alandaki etkisi Irak’ta aralarında şairane ve insan-Allah aşkını bütünleştiren mutasavvıfların da bulunduğu ruhani çevrelerin tümünü gölgede bırakır. Ne var ki Cüneydi, tasavvuftaki ilahi birlik öğretisinin yaratacağı tehlikelerin kısa sürede farkına varır. Zaten Bağdat’ta ilk sufiler bu yüzden mahkeme huzuruna çıkarılmıştır bile. Böylece o bildiklerini gizlice öğretmeye başlar. Öğrencilerinden birinin İslamın içselleştirilmesi konusunda korkusuzca vaaz verdiğini gördüğünde, ona kendisini bekleyen kötü son hakkında öngöründe bulunur. Ancak bu öğrenci tasavvuf edebiyatının kahramanı, cesur âşığın simgesi olur. İnsanla Allah’ın bir olduğunu (veya daha sonra sufilerin söylediği gibi, evrensel birlik inancı) *En-el hak* (ben mutlak gerçeğim) sözleriyle ifade eder. İran’ın Horosan bölgesinden gelen ve uyguladığı insanüstü çilecilikle bilinen Hallâc-ı Mansûr, bu sözleri kendinden geçtiği bir anda söylemez. Bu onun, Âdem’in Allah’ın bir parçası olduğu ve Allah’ın yaratılmamış ruhuyla, insanın yaratılmış ruhunun ender anlarda bütünleşebilme özelliğine sahip olduğu öğretisinin özüdür. Hallâc-ı Mansûr, Doğu İslam bölgelerini gezer; 995 yılında İndus Vadisine ulaşır. Öğrencileri Türkistan’dan Mekke’ye kadar tüm bölgeye yayılır. 913 yılında tutuklanır ve zindana atılır, polis tüm yazışmalarına el koyar.

Devlet tarafından tehlikeli görülmesinin nedeni, onun kendi çevresinde bile garip karşılanan tasavvuf öğretisi değil, daha çok siyasal gerçeklerdir. Yaptığı gezilerden dolayı Multan'da Karmatîlerle iş birliği ve devrimci planlar yapmakla suçlanır. Gerçekten de Müslümanlardan dinlerini içselleştirmelerini istemekle, hükümete karşı hareket ettiğinin bilincindedir. Birçok duasında ölmek için yalvarır, ölmeyi ister ki din kardeşleri iyi bir iş başarsınlar. O, ölmekle her yerde var olan "ben perdesini" kaldıracak ve sonunda Allah'a kavuşacaktır:

Öldürün beni, ey dostlar.

Zira benim yaşamım ölümümdeydir.

Onun bu dizeleri daha sonraları birçok sufi tarafından geliştirilerek farklı şekillerde ifade edilir. Hallâc-ı Mansûr 26 Mart 922 tarihinde canice öldürülür. Onun şiirleri Arap dilinde tasavvuf aşkıının en içten dokundurmalarıdır. İran şiir sanatının en sevilen temalarından olan ve Goethe'ye kadar ulaşmış onun "mutluluk veren hasret" şiirine esin olan, kendini onunla bir olmak için ateşe atan pervane alegorisini, ilk defa eseri *Kitab-ı Tavasin*'de kullanır.

Hallâc-ı Mansûr'un ölümü geç dönem tasavvufunda "aşk uğruna ölümü" simgeler. Onun adı -çoğunlukla baba adı Mansûr (üstün gelmiş)- Doğu İslam dünyası tasavvuf şiir sanatında yer eder. Onun "ben Hakk'ım" cümlesi Fars bölgesinde "ben Allah'ım" şeklinde çevrilir, Hak sözcüğü Allah'ın isimlerinden biri olarak kalır. İdeali için yaşamını

feda eden yürekli sufi modern sosyalist edebiyat da içinde olmak üzere, tüm İslam edebiyatında saygı görür; yalnızca bazı “usçu” tarikatlar ona şüpheli yaklaşır.

Hallâc-ı Mansûr’la birlikte I. Tasavvuf dönemi sona erer. Bunu takip eden bir buçuk yüzyıllık bir dönemde bu hareketi sistemleştirme çabaları güçlenir. Bu özellikle dışarıdan gelen ve hep biraz daha artan yabancı etkilerden ötürü de gereklidir (Yeni Platonculuk, Hristiyan, daha geç dönemlerde Orta Asya ve Hint etkileri). Tasavvufla gelenekçiliğin birbirine uyumunu kanıtlamak amacıyla önce Arapça, 11. yüzyıldan başlayarak da Farsça birçok eser yazılır. Gerçekten de sufiler benimsedikleri ve ciddiye aldıkları yasalarla uyum içinde yaşar. Çünkü onlar bu ince yolun (*tarık*), ancak anayol olan *şeriattan* ayrılabilceğine inanır. Sistemleştirme çalışmaları doruk noktasına Ebu Hamid Muhammed Gazzali’nin (ö. 1111) eseri *İlyâ-i Ulumiddin* ile ulaşır. Zamanının en iyi medreselerinde dinbilimleri profesörü olarak başarılı bir kariyeri yarıda bırakan İranlı ilim adamı sufizme yönelir. Otobiyografik eseri *El Münkız*’da (sapmaktan kurtaran) zamanın farklı ruhani akımlarını, felsefe, skolastik ve Bâtınılıği inceleyip eleştirir. Sufizme “dalışı” onu şüphelerinden kurtarır, bununla birlikte yukarıda sözü edilen eseri dinin bilim olarak tekrar canlandırılmasını hedefler; yani dindar kişiyi Allah’a saygılı, dini bütün bir yaşamla tanıştırır. Sufist eğilimleri olan bir Müslüman için bu gelenekçi İslam anlayışındaki adanma (*İslam*) ve mutlak inancın (*iman*) yanında, bir de “Allah’ı görürmüşçesine

ona hizmet etmek" (*ihsan*) anlamına gelir. Bütün bunlar Allah'ın varlığının hiç durmadan bilincinde olunmasını sağlar. Bu en dünyevi davranış biçimleri ve eylemlerini de kapsar. Böylece *ihya* (yeniden canlandırma) ilk üç bölümde ticaret, yaşam tarzı, evlilik ve ibadette nasıl davranılması gerektiğiyle ilgili yönergeler içerir. Yokluk, sabır, tevekkül, özlem, aşk ve marifet gibi gerçek tasavvufi sorunlara ancak dördüncü bölümde değinir. Ve sonunda 40. Bölümde sofunun ölüme karşı tutumunu anlatır: Tüm eserin gerçek amacı işte burada gizlidir. Rahat okunabilirliğinden dolayı bu eser geleneksel ılımlı tasavvufun temel başucu kitabı olarak kabul edilir. Burada sufilerin inzivaya çekilme sürelerinin kırk gün olduğunu anımsamak gerekir; kırk, sabrın ve olgunluğun, aynı zamanda insanla Allah arasındaki basamakların da sayısıdır. *Mişkatül Envar* (Nur Metafiziği) adlı eserinde Gazzali farklı bir alan olan "işrak felsefesi"ne girer. Bu felsefe ondan neredeyse bir yüz yıl sonra, Sühreverdî Maktûl'un (1191'de öldürülür) büyüleyici kuramlarıyla doruk noktasına ulaşır. Gazzali'nin erkek kardeşi Ahmed (ö. 1126) kendisi gibi ideal Müslümanın ahlakıyla ilgili değildir, o tasavvuf aşkı üzerine Klasik Fars Edebiyatının en duygulu şiirlerini yazar.

Gazzali'nin ölümünden hemen sonra sufizmde yeni bir dönem açılır; bu tarikatların dönemi olur. İlk sufiler şeyhlerinin bir meslek sahibi, çoğunlukla da zanaatkâr olmasına dikkat eder. Abdülkadir Geylani (ö. 1166) tüm kültürel manzarayı değiştirecek olan yeni bir süreç başlatır. Hanbelî bir vaiz olan Abdülkadir bir tarikat kurmayı aklından ge-

çirmez, ancak öğrencileri organize olur. Kısa bir süre sonra farklı tarikatlar birbirini izler. Etkinlikleriyle halka destek veren İsmailiyye gruplarının ortadan kaldırılmasıyla oluşan boşluğun daha sonra tarikatlarla doldurulmaya çalışıldığı tahmin edilir. Koyu dindarların gelenekçi İslamda uygulamadıkları duygusal dindarlığa burada fırsat verilir; ayrıca toplu dualar, çoğunlukla müzikal toplantılar, kişisel ilgi ve destek de sunulur. Şeyh, tekris yoluyla (inisyasyon) silsilesi peygambere kadar dayanan ruhani zincire kabul edilen *mürît* (öğrenci) üzerinde sınırsız güce sahiptir. Mutlak itaat şarttır. Mürît, şeyhin gözetimi altındadır, onun gelişimini dikkatle takip eder. Onu genellikle kırk gün süren bir inzivaya yollar, ona doğru zikir formüllerini verir. Sufiler, Allah'ı sürekli düşünmenin (*zikir*) öneminin daha çok önceleri farkına varır. Kuran'daki bazı sureleri bu konuda esas alırlar (Râd: 28) "Onlar, inananlar ve kalpleri Allah'ı anmakla huzura kavuşanlardır" veya "İnsanları Allah'ın adını zikretmeye davet ederler." Tanıklık sözü (kelime-i şahadet) gibi bazı formüllerin veya Allah'ın 99 isminden birinin düzenli bir şekilde tekrarlanması daha çok erken dönemlerde uygulanmaya başlansa da özellikle tarikatlarda temel ibadet tekniği haline gelir. Zikir çekmek yüksek sesle veya sessiz bir şekilde yapılabilir; büyük tarikatlarda hep birlikte çekilen zikir, kendinden geçmeye yol açar. Sessizce çekilen zikir daha fazla kabul görür; zaman içerisinde geliştirilen nefes teknikleriyle gerçekleştirilen zikir, tarikat üyelerinin uygulamaları gereken zorunlu bir tekniktir. Yanlış uygulandığı takdirde Allah'ın

isimlerinin binlerce kez tekrar edilmesi ruhsal açıdan bozukluklara neden olabileceği için, şeyh müridinin gelişimine göre, ona devamlı olarak farklı zikir formülleri verir.

Sufizm tarikatların önderliğinde zamanla kitlesel bir harekete dönüşür. İslam inancı, özellikle Allah ve Peygamber aşkı normal koşullarda, resmi din bilimleriyle temas etmeyen veya temas etse de büyük olasılıkla anlamayan geniş kitlelere ulaşır. Bu harekette yalnızca tarikat üyeleri değil, duygusal yakınlık hisseden ancak tarikata bağlı olmayan birçok insan da yer alır; tarikat kurucularını anma törenlerinde (*urs*), namaz ve bayramlarda toplanır, kutlamaları hep birlikte yaparlar.

Abdülkadir Geylani'nin kurduğu tarikatı birçok başka tarikat izler. Ancak içlerinde Kadirilik tarikatı günümüzde Batı Afrika'dan Endonezya'ya kadar hâlâ en yaygın olanıdır (Upanişadları Farsçaya çeviren, tasavvufun "evrensel birlik" düşüncesinden yola çıkarak "iki büyük deniz" İslam ve Hinduizmi birleştirmeyi hedefleyen ve 1656 yılında idam edilen Moğol prensi Dârâ Şükûh da bu mezhebi benimsemiştir). Zikir çekerken çıkardıkları garip seslerden dolayı Rufâilere "uluyan dervişler" denir, ibadet sırasında kendi kendilerini sakatladıkları da söylenir. 1200 yılında, özellikle Hindistan'da gelişmiş ve yüksek kültürlü bir tarikat olan Sühreverdîlik başgösterir. Yine 1200 yılında Hindistan'da oluşan Çiştîyye tarikatının tersine Sühreverdîlik, siyasetle de etkin bir şekilde ilgilenir. Eşzamanlı olarak Orta Asya'da Kübreviyye tarikatı ortaya çıkar; kurucusu ruhsal açıdan en ilginç tasavvufi deneyimlere

sahip olan Necmeddîn-i Kübrâ'dır. Mısır'da İslam öncesi unsurların da yer aldığı (güneş yılına göre kutlamalar) Ahmed el Bedevi tarikatı kurulur, ancak bu hareket Mısır'ın sınırlarını aşamaz. Bununla birlikte yine Mısır'da 13. yüzyılın ortalarında öğretisinin temelleri tutucu Bağdat okuluna dayanan, Şâzeliyye tarikatı ortaya çıkar. Bu tarikatın Kuzey Afrika'daki yorumlanmış modern biçimleri çok sayıda Avrupalıyı kendine çeker. Mısır'da hâlâ başarılı ve etkili bir şekilde varlığını sürdürür. İbn Atâullah'ın (ö. 1309) olağanüstü Arapçayla yazılmış eseri *Hikam* (Bilge Sözler) bu tarikatın en önemli ve klasik eseridir.

Allah'ın seni bir yere koyduğuna en büyük kanıt,
Seni orada bırakması ve senin de güzel meyve-
ler vermendir.

Kurucularının yazdığı korunma duası *Hizbül Bahr* Hindistan'a kadar ün salmış bir hayır duasıdır. Anadolu'da Mevlana Celaledin-i Rûmî'nin düşünceleri çevresinde, Mevlevî tarikatının kuruluşu da yine aynı döneme rastlar. İbadet sırasında dönerek kendinden geçtikleri için bu dervişler Batıda "dans eden dervişler" olarak bilinir. Osmanlı döneminde Mevlevîlik daha çok saraya ve sanatçılara yakınlığıyla dikkat çeker. Buna karşılık Anadolu'da, neredeyse eşzamanlı ortaya çıkan Bektaşilik, daha sade bir tarikattir. İçinde pek çok Şii unsur barındıran bu tarikat, Osmanlı'nın seçkin asker sınıfı Yeniçerilerle işbirliği yapar. Sade ama güçlü Bektaşi şiirleri Türk şiir sanatının en

ilginç belgelerindendir. Gelenekçiler tarafından birçok kez dini anlayışa ve ahlak değerlerine aykırı olmakla suçlanan Bektaşiler 1826 yılında Yeniçeri ocağının kapanmasıyla, en azından görünürde güçlerini kaybeder. Mevlevîlik ve Bektaşilik Osmanlı İmparatorluğu'nun dışına çıkmaz, aynı şekilde Çiştîyye tarikatı da yalnızca Hindistan sınırları içinde gelişir. Muiniddin Çiştîyye (ö. 1236) Sühreverdi'nin soyundan gelir; Racastan'da Ajmer'den başlayarak Güney Hindistan'a kadar hızla yayılan bu tarikat, günümüzde Hindistan'ın en etkin tarikatlarından. Mevlevîler gibi Çiştîyyeler de müzik ve şiir sanatına karşı gösterdikleri özenle dikkat çekerler.

Moğol İstilasının yarattığı felaketlere karşın, 13. yüzyıl sufizmin en parlak dönemi olur. İspanya'dan gelen büyük usta İbnü'l-Arabî'nin geliştirdiği sistem gelecek yüzyılda hemen hemen tüm tasavvuf edebiyatına egemen olur. *Vahdet-i vücüt*, "varlığın birliği" öğretisini benimsemeyenler bile, onun dil ve düşüncelerinin etkisi altında kalmaktan kendilerini alamazlar. Doğu ve Batıda eleştirmenler tarafından doğa tanrıcı olarak nitelendirilen İbnü'l-Arabî'nin müritleri, onun her zaman Allah'ın üstünlüğüne inandığını kanıtlamaya çalışırlar. Ona göre Allah'ın özü anlaşılmaz ve dokunulmazdır. O sadece kendini isimleriyle, sıfatlarıyla belli eder ve bu dünya O'nun aynada yansımasıdır. İbn Farabi kendisinden önceki birçok mutasavvıf gibi bu görüşlerini kudsi hadislerle dayandırır:

Ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi istedim
ve dünyayı yarattım.

Dünya, Allah'a bağlı olduğu sürece vardır ve İbnü'l-Arabî şöyle der:

Bizler Allah'ın sıfatlarıyız; onu anlatan, bizim varlığımız O'nun varlığının nesnelleştirilmesidir. Allah'a gereksinim duyarız var olabilmek için, bununla birlikte O da bize gereksinim duyar, kendini gösterebilmek için.

İbnü'l-Arabî karmaşık sistemini çok sayıda eserde yazar, içlerinde *Futühat el -mekkiye* (Mekke Açılışları) en geniş kapsamlısı olmakla beraber, bu düşüncelerinin özünü *Füsusu'l Hikem*'de (Hikmetlerin Özü) anlatır. Peygamberden esinlenerek yazılmış bu eserinde İbnü'l-Arabî yirmi dokuz bölümde mükemmel insan olarak kabul edilen ve Allah'ın kendini en güzel şekilde gösterdiği Muhammed ile doruk noktasına ulaşan, mistik profetolojiyi konu alır. O Allah'ın ilk yarattığıdır, bütün yaratılanlardan önce var edilen ilk örnektir – bunlar erken tasavvuf döneminin tipik düşünceleridir (Hallâc-ı Mansûr'la görüldüğü gibi).

İbnü'l-Arabî'nin sistemleştirme çalışmaları, ortada olan bir açığı kapattığı için çağdaşlarının işine gelirken, ondan biraz daha genç Celaleddin-i Rûmî'nin manzum eseri yüzyıllar boyunca tüm tasavvuf için adeta bir esin hazinesi olur. Arap bölgesinde, erken dönemlerde ortaya çıkan, oldukça kısa ve çarpıcı şiirlerden başka edebiyatta dini

eserler üretilmez. İbnü'l-Arabî de daha sonraları tasavvufi yorumladığı bir aşk şiirleri seçkisi yazar ancak o dönemde güzelliğiyle öne çıkan yalnızca İbn-i Fârid'in kısa şiirleri olur. Klasik aşk şiiri tarzında, çok zarif bir dille yazılan bu dizelerde Mısırlı şair ilahi aşkı anlatır. *Kasidei taiyye* adlı uzun şiirinde, 768 dizede İbn-i Fârid insanı Allah'a götüren yolu açıklar.

Gelgelelim tasavvuf edebiyatının ana vatanı İran'dır. Heratlı mutasavvıf Abdullah Ansari'nin (ö. 1089) duaları ve dizelerinden sonra Afganistan'ın doğusunda, Gazne'de ilk İranlı şair Senâî'ye rastlarız. O beyitlerden oluşan, didaktik şiirinde (*mesnevi*) tasavvuf konularını işler. Eseri *Hadikatü'l Hakika* (Hakikatın Bahçeleri) çok coşkulu olmamakla beraber, kendisinden sonraki şair ve yazarlara örnek olur. Bunun yanında Senai, geride çok sayıda derinden etkileyen dini şiir bırakır. Onun geleneği İran'ın belki de en önemli epik şairi Feridüddin Attar (ö. 1220) tarafından devam ettirilir. Onun tasavvuf tarihi hakkında esaslı bilgiye sahip olduğu, romantik tarzda yazmış olduğu, evliyaların hayatını anlatan eseri *Tezkiret-ül Evliya*'da gözler önüne serilir. Anlatım ustalığını, yazdığı destanlarda, özellikle de içlerinden en çok bilinen *Mantiku't tayr*'da (Kuşların Dili) ortaya koyar. Şair burada can kuşu metaforunu kullanarak, onların prenslerine yaptıkları yolculukla aslında ruhların yaptığı yolculuğu anlatır. Bu tehlikeli yolculukta dağları tepeleri aştıktan sonra, sonunda Simurgh'a ulaşırlar, ancak kendilerinin, yani otuz kuşun (Farsça *si murgh*: otuz kuş) Simurgh'la bir olduğunu fark ederler. *Müsibet-*

name (Tarikatname olarak Türkçeye çevrilmiştir) adlı destanında Attar, kırk günlük inziva sırasında müridin yaşadığı farklı ruhsal devreleri şiirsel efsanelerle anlatılır. Arayan derviş, Allah'a giden yolu rüzgâra, güneşe, meleklerle ve hayvanlara sorar; her defasında şeyhi tarafından aydınlatıldıktan sonra, sonunda Allah'ı "ruhların denizinde" bulur.

Attar'ın ölmeden kısa bir süre önce 1207 yılında Belh'de doğan Mevlana Celaleddin-i Rûmî'yi gördüğü söylenir. Mevlana, ünlü bir tanrıbilimci olan babasıyla birlikte Moğol İstilasından kaçarak, Küçük Asya'da (Rumî) sanatçı ve âlimlerin yerle bir olmuş Doğu bölgelerinden göç ederek, gelip yerleştikleri Selçuklu'nun başkenti Konya'ya (*Iconicum*) yerleşir. Celaleddin babasının ölümünden sonra, onun müritlerinden biri tarafından tasavvuf dersleri alır. Rûmî, insana duyduğu ilahi aşkı ilk defa, ilahi aşkın "aşk mertebesine" ulaştığını iddia eden, gezgin derviş Şems-i Tebrîzî'de yaşar. Onun ailesi ve müritlerinden kaçmak zorunda kalan Şems bir süre sonra Mevlana'nın büyük oğlu tarafından tekrar geri getirilse de yine gizemli bir şekilde ortadan kaybolur – Mevlana'nın kıskanç müritleri tarafından öldürülür. Ayrılık acısı, daha ilk ayrılıkta dinbilimcisi olan Mevlana'yı bir şaire dönüştürür. Bu aşktan doğan ve bir bölümünün arkadaşının ismini taşıdığı otuz binden fazla dize, İran edebiyatının en çarpıcı eserlerindendir. Sema sırasında, dönerken ortaya çıkan bu dizelerde güçlü bir ritim sergilenir; kullanılan sembolik dil her iki dünyayı da kapsar, böylece dinleyici yalnız esrime halinde ulaşılan boyuta götürülmez, ona aynı zamanda 13. yüzyıl-

da Konya'daki yaşamdan resimler de sergilenir. Şems'in kaybolmasından sonra Mevlana kuyumcu Selâhaddîn-i Zerkûb'la arkadaşlığında huzur bulur, daha sonraları ricası üzerine yirmi altı bin dizelik mesneviyi yazdığı müridi Hüsameddin'e yönelir. 1270 yılına kadar var olan tüm tasavvuf bilgilerini içeren ve bir ansiklopedi niteliğinde olan bu eser aynı zamanda bir halk öyküleri hazinesidir, buna karşılık tasavvuf öğretisinin bir elkitabı değildir. Bu eserlerin yanında onun mektupları, düzyazıları ve pek çok sosyal etkinlikleri de olur. 1270 yılında, Mevlana'nın ölümünden sonra *Mesnevi*, "Fars dilinin Kuran'ı", Farsçanın etkisi altında olan bölgelerde, en önemli eser haline gelir. Farsça, Türkçe ve Hindistan'ın resmi dilinde çevirileri ve yorumları yapılır. Günümüze kadar bu alanda etkin olan hiçbir şair veya yazar bu eserin etkisinden kurtulamaz.

Daha geç dönemlerde İran ve Türkiye'de pek çok farklı tasavvuf şairine rastlarız. Bunlar Rûmî'den önce Multan, sonra Anadolu'da yazmış olan asil şair Irâkî, daha sonraları ise çok yönlü, ama daha soyut yazan Heratlı el-Cami'dir (ö. 1492). Tasavvuf farklı devletlerin edebiyatlarının gelişiminde büyük rol oynar. Türk Bektaşî şiirlerinden olduğu kadar, Dekkan'da Urdu dilinin başlangıçlarından da bu bağlamda söz edebiliriz. Sintçe ve Pencapça dilleri tasavvuf şiiriyle adeta bezenmiştir. Dini ve tasavvuf halk edebiyatının en güzel örneklerinin Pakistan'ın bu eyaletlerinden geldiğini söyleyebiliriz. Pencap'ta Bulleh Şah'ın güçlü, tutkulu dili veya onun Sindli çağdaşı Şah Abdüllatif'in (ö. 1752) zarif, sanatsal şiirleri, Sacals'ın insanı mest eden Sintçe dörtlük-

leri veya Peştun tasavvuf şairi Rahman Baba'nın (ö. 1710) derin ve lirik şiirleri. Burada keşfedilmemiş daha pek çok hazine gizlenmekte, Hindu halk mistisizmle aralarındaki çapraz bağlantılar ise henüz araştırılmayı beklemektedir.

Tasavvuf şiirinde Peygamberi övmek yaygın bir yöntemdir. Yalnızca insan olmak isterken, vahiy geldikten sonra Muhammed en yükseklerle çıkarılır. İbnü'l-Arabî'den sonraki sufiler onu hep farklı sıfatlarla yüceltirler; Arapça, Farsça ve Svahiliden Hausacaya kadar tüm İslam dillerinde Peygamberi öven, yeni kaside türleri (İmam Büsîrî ve hırka kasesi, ö. 1298) ortaya çıkar. Böylece halk ozanları için o, her şeyden önce mahşer günü şefaathane, Allah'ın sevgilisidir, insanın güvenmesi gerektir, çünkü Allah onun dilediğini geri çevirmeyecektir. Bu şiirlerde tasavvufun geniş kitleler üzerindeki etkisi net bir şekilde görülür; özellikle ortaçağlardan beri sufiler tarafından geliştirilip, şekillendirilen ve Peygamber ve halifelerin örnek alındığı topluluklarda törelerin korunması bunun güzel bir kanıtı olur. Böylece İslamda tasavvuf, en karmaşık felsefi kuramlara olduğu gibi, köylünün tanrıbilimsel öğretilerden uzak, sade dünyasına da ulaşmış olur.

EVLIYALARIN YÜCELTİLMESİ

Prensip olarak insanla Allah arasında aracı kabul etmeyen İslam, evliyaların yüceltilmesi konusunda kayda değer bir değişime uğrar. Katı görüşlü Hanbelî okulu ve onun izinde giden Vehhâbîlik hem tasavvufu ve etkilerini hem de evliyaların yüceltilmesini şiddetle reddeder ve bu yüzden “ilk İslam” a en yakın olan mezheplerdir. Tasavvufta, en üst derecesinin *kutup* olarak adlandırıldığı, veliler hiyerarşisinin 9. yüzyıldaki ilk sistemleşmiş yazılı belgeleri, daha sonra ortaya çıkan kuramların temelini oluşturur.

Allah’ın dostu olan *veli*, mucizeler yaratma yeteneğine sahiptir. Ancak onun yarattığı mucizeler *keramet* olarak adlandırılır ve peygamberlerin *mucizeleri* kadar etkili ve güçlü değildir. O özellikle, tasavvufi öğretmen, evliya mertebesine yükseltilen şeyhtir. Ona gösterilmesi gereken itaat, her tarikatın temel kuralıdır ve İslam tasavvufunda en başta ifade edilmesi gereken unsurdur. “Mürşidi olmayanın müridi şeytandır.”

Dikkat ve özenle yapılan ruhani liderlik her ne kadar önemliyse de bu görüşlerin beraberin-

de getirdiği, İkbâl gibi devrimcilerin “pirizm” olarak adlandırdıkları otorite anlayışı bir o kadar da tehlikelidir. Hiç kuşkusuz bu konuda gerçekten de yetenekli önderler bulunmaktadır ancak sözde şeyhlerin büyük bir çoğunluğu tasavvuf yolunda kendini gösteren okültist yeteneklerini kötüye kullanarak insanları kendilerine bağlamayı ve sömürmeyi ihmal etmezler. Bu açıdan bakıldığında Atatürk’ün Türkiye’de 1925 yılında bütün tekkeleri kapattırması anlaşılır bir adımdır. Sözde evliyaların, zaten inanmaya hevesli halkı etki altına almalarını önlemek ister. Ruhani liderlerin üstlendiği siyasi rol, özellikle dikkat çeker. Rusya’da bugün din düşmanlığı ve Ruslaştırılma politikasına karşı gösterilen manevi direniş, Özbekistan, Kafkaslar ve ülkenin öteki bölgelerindeki tarikat üyeleri tarafından yönetilir.

Evliya kültürü İslam öncesi fikirlerle karışır. Eski yöresel tanrılar, çoğunlukla isimleri bilinmeyen evliyalarda yaşatılmaya devam edilir. Bu özellikle de mezar kültürü için geçerlidir. Hristiyanlıktaki bazı kutsal yerler İslam inancında da kutsal sayılır (Hıdır, Aziz George, İlyas). Her dert için farklı yardımcılar vardır, onlara çeşitli adaklar adanır, bağışlar yapılır. Evliyaların mezarları, yatırırlar genellikle pınar başlarında, mağaralarda ve özel ağaçların yakınlarında olur; bu mezarlara genellikle ufak kumaş parçacıkları asılmış olur. Ankara Hacı Bayram Camisinde olduğu gibi süpürge, koyuna, yakılan mumlardan, bayram günlerinde ziyaret ve belirli sayıda okunan dualara kadar birçok farklı adak çeşidi bulunur. Evliyaların yücel-

tilmesi konusunda en verimli topraklar, İslamiyet öncesi zengin bir tarihe sahip olan Kuzey Afrika'dır. Hindistan'da Hinduların kutsal yerleri dönüştürülür, birçok tapınakta Hindularla Müslümanlar hep birlikte ibadet ederler. Burada Karaçi yakınlarında kutsal timsahlardan, mükemmel Moğol mimarisinin mermer mezarlarına kadar, dindarlığın her çeşit ifade şekline rastlanır.

Türbelerde gerçekleştirilen törenler neredeyse büyüculük niteliğindedir ve gerçekten de çeşitli muskalar hazırlamak şeyhin görevlerinden biridir. Hastalıklara, zor doğuma, ateşe vb karşı belirli muskalar yazılır (Almanca dilindeki Muska anlamına gelen *amulette* sözcüğü Arapçadaki *hamail* sözcüğünden gelir). Kuran'da yer alan belirli ayetlerin, özel etkileri olduğuna, okunan bazı dualarınsa insanları tehlikelerden koruduğuna inanılır. Minyatür bir Kuran'ı uğur olarak kullanmak yaygın bir gelenektir. Hasta kişiler çoğunlukla okutulur ve bütün Doğu ülkelerinde insanların büyük korkusu olan nazara karşı bazen çocukların omzuna dikilen, bazen minibüslerin radyatörlerine asılan, bazen de halıların altına gizlenen mavi boncukla korunur.

Peygamberin kutsanmış olduğuna inanılan saç ve sakalı, eskilerden beri en çok ilgi gören nesneler arasındadır. Onun hırkası İstanbul ve Kandahar'da saklanır. Birkaç yıl önce Srinigar'da Peygamberin sakalının çalınması ciddi karışıklıklara neden olmuştur. Peygamberin ve Ali'nin taşlar üzerindeki derin ayak izleri çeşitli yerlerde sergilenir. Türbelerde ise pek çok kez hayırsever bir kişiye veya ünlü bir kişiliğe ait nesneler bulunur.

Müslüman kişinin yaşamı gelenekler esas alınarak şekillenir, gelenekteki kurallar kuşaktan kuşağa aktarılır. Bu geleneklerin içinde en önemli yerlerden birini çocuğa isim koymak tutar. Geleneklere göre çocuğun göbeksbağı kesilirken, ona dini bir isim verilir. *Akika* denilen doğumun altıncı veya yedinci gününde, çocuğun ilk tıraş edildiği gün, ona "gerçek bir isim" verilir. Yine aynı gün bebeğin kulağına tanıklık sözü (kelime-i şahadet) fısıldanır ve kusursuz, sağlıklı bir keçi veya koyun kurban edilir. Hadislerde Muhammed ismini taşıyan kişinin cennete gideceği bildirildiği için, en çok yeğlenen isim bu olur. Bununla beraber, ismin kutsallığını bozmamak için çoğu kez bu isim farklı ünlüleştirilir (Türkçede Mehmet) veya onun nimetinden yararlanmak için Peygamberin Mustafa, Ahmed gibi diğer isimleri kullanılır. Bunlar genellikle "kul" anlamına gelen *Abd* ile başlayan ve Allah'ın isimlerinden biriyle birleştirilen Abdullah, Abdülkerim veya Abdurrahman gibi isimler olur. Bu şekilde Allah'ın 99 isminden her biri kullanılabilmektedir, ayrıca resmi listede yer almayan bazı isimler de buna eklenir. Kadınlarda *abd* yerine "Allah'ın kulu" anlamına gelen *emet* kullanılır: *Emetül vedud* (şefaate edenin kulu). Çocuklara atalarını isimlerinin de verildiği çok sık görülür. Ortaçağın sonlarına doğru, "dinin" anlamına gelen *-iddin* ekinin sıklıkla isimlerin sonlarına eklendiği görülür: *Nasreddin* "dine yardımcı dokunan", *Zeyneddin* "dinin süsü" vb. Özellikle Doğu bölgelerinde bu isimler bazen o kadar uzatılır ki bunlar Arapça dil bilgisinden haberdar olmayan Arap halkının büyük bir bölümü için anlaşılmasız şekiller alır.

Bu durum özellikle, *uzlifat* (cennet) gibi anlamı olan sözcüklerin Kuran'dan rastgele seçilerek isim olarak kullanılmasıyla ortaya çıkar. Aynı şekilde Kuran sayfasının ilk harfi de isim olarak kullanılır.

Şiilerde ise en çok tutulan isimler Peygamberin ailesi ile ilişkili olan, özellikle de Ali, Hasan, Hüseyin, Cafer veya bu isimlerden oluşan birleşik isimlerdir. *Abd* sözcüğü yalnızca Allah'la bağlantılı kullanılması gerekmesine karşın, *Abdürresül* gibi isimlere de rastlanır. Bununla beraber Şii imamlarının isimleri de buna benzer eklerle birleştirilir. Ancak burada *Ghulam* "uşak" veya Türkçedeki *kul*, *kuli* kullanılır: *Ghulam Hüseyin*, *Ghulam Seyyid* "iki efendinin de uşağı" yani Hasan ve Hüseyin'in veya *Ali Kuli*. Kadınlarda hâkim olan isim *Fatma* ve lakaplarıdır. İlk üç halifenin isimleriyle Ayşe isminden genellikle sakınılır.

Peygamber ve imamlara olan ilişkiler gibi, evliyalara olan ilişkiler de isimlerle ifade edilir: Aynı şekilde *Ghulam Dastagir* "elinden tutanın uşağı" ve *Ghautbakhs* "bahşedilen yardım" isimleri de Abdülkadir Geylani'ye ve bu isimleri koyan anne-babanın Kadirîlik tarikatıyla bağlantısına işaret eder. Türkiye'de evliyaların hayır duaları sayesinde dünyaya gelen ve bu yüzden onlara adanan çocuklara *Satılmış* adı konulur.

Pek tabii ki isimlerle pek çok farklı dini ve siyasi görüş ifade edilebilir ancak Şii bir anne yalnızca Ömer Şerif'i beğendiği için çocuğuna Şiiler arasında tabu olan Ömer ismini koymak isteyebilir... Son zamanlarda özellikle Mısır ve İran'da Müslüman isimlerine ve genel olarak İslam değerlerine yeniden bir dönüş gözlemliyoruz.

İSLAM VE YENİ GELİŞMELER

Daha çok erken dönemlerde Müslüman düşünürler, İslamın değişen yeni koşullara nasıl uyarlanabileceğini ve onun tamamen değişime kapalı bir kanun dinine dönüşmesinin ne şekilde önlenebileceğini merak ederler. 1258 yılında, eski siyasi düzenin büsbütün yok olmasına neden olan Moğol İstilas ve Abbasi halifeliğinin sona ermesinin ardından tutucu Hanbelî görüşünden bir dinbilimci olan İbn Teymiye (ö. 1328) evliya kültüründe aşırıya kaçılmasına ve dini yaşamın sıkışmış olmasına şiddetle karşı çıkar. Onun için adaletin yalnızca iki temel kaynağı vardır. Bunlar Kuran ve hadislerdir. İslam, hukuk okulları tarafından belirlenip, sabitleştirilen geleneklere uyum sağlamadan, içtihat etmeyi, yani bu iki kaynağı bağımsız bir şekilde yorumlamayı kendine görev edinir. Bu konudaki uzlaşmaz tavrı, onun birçok kez hapis cezasına çarptırılmasına neden olsa da o, 18. yüzyılda İslamın yeni bir yorumu için çabalayan devrimcilerin önderi olarak kabul edilir. Devrimciler, daha o zamanlar çeşitli bölgelerde yaşayan Müslümanların siyasi ve ruhani durumlarını endişeyle izler.

İçlerinden en tanınmış Arap Yarımadasından olan Muhammed Abdülvahap'tır. İslam dünyasında birçok köktendinci hareket *Vehhâbîlik* adıyla anılır. Kendilerine Muvahhidler, "birliği kabul edenler" adını veren Abdülvahap taraftarları Arap ailesi Suud ile birleşerek 1803 ve 1806 yılları arasında Mekke ve Medine'yi ele geçirirler. Oradaki tüm tapınakları, mezar taşları ve türbeleri yıkıp yok ederler. Zorlukla Mısır orduları tarafından durdurulan Vehhâbîler, I. Dünya Savaşından sonra Suud ailesinin Orta Arabistan'da tahta geçmesiyle tekrar yükselişe geçerler ve tutucu öğretilerini tüm Arabistan'a yayarlar. Hanbelî öğretisine sadık kalarak, hukuk ve inancın tek kaynağı kabul ettikleri Kuran ve hadisler dışında tüm kaynakları yok sayarlar.

Mekke'de Abdülvahap'la aynı dönemde Hint din bilimcileri de okur. İçlerinden biri ünlü dinbilimci bir ailenin oğlu olan Delhili bilimci Şah Veliyyullah'tır (ö.1762). Hacdan döndükten sonra Hint Müslümanlara Kuran'ın yüzyıllardır yapılan bitmez tükenmez yorumlarının altındaki gizli anlamı anlatmaya çalışır. Ona göre Müslümanlarda geri kalmışlığın temel nedenlerinden biri, kutsal kitabın dili olan Arapçayı tam olarak anlayamamaktır. Bu nedenle Şah Veliyyullah Kuran'ı Hindistan'daki aydın ve kültürlü çevrenin dili olan Farsçaya çevirir. Daha sonraları oğulları Kuran'ı Urdu diline çevirirler. Tasavvuf geleneğinde önemli bir yeri olmasına rağmen o, evliya kültürünü şiddetle reddeder. Gördüğü rüyalarda, insanlara öğüt vermesi için Peygamberin vekili olarak kutsandığı kabul edilir. En büyük eseri *Hacetullahi'l Baliğa'da* (Allah'ın en isa-

betli kanıtı) ilk defa Hint Müslümanlarının çöküşünü ve siyasal güçsüzlüğünü ele alır. Böylece İslam düşüncesinde yeni bir devir açılır. Yine aynı dönemde hemşerisi tasavvuf şairi Mir Dard, Delhi'de babasının kurduğu tasavvufi esaslarla temellenen köktendinci akım *Tarık-ı Muhammediye*'yi (Muhammed'in yolu) öğretir. Yarım yüzyıl sonra bir grup Müslüman özgürlük savaşçısı isimlerini ve fikirlerini bu akımdan alırlar.

Tarık sözcüğü, Peygamberin yaşam ve tanrıbiliminde oynadığı önemli role işaret eder. 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan iki farklı akımda da Peygambere olan güçlü bağ, tarikat üyelerinin kamusal yaşamda etkin olarak yer almalarını sağlar. Nitekim örnek aldıkları Peygamber de devlet adamı ve etkin bir siyasetçi olmuştur. Bu sözü geçen akımlardan biri Cezayir'de ortaya çıkan ve Orta Arabistan'dan Sudan'a kadar yayılan Ticânî tarikatı, diğeri ise Kuzey ve Orta Afrika'daki Senûsî tarikatıdır. Ticânîler zaten 12. yüzyıldan beri yüzeysel bir İslamlaşma sürecinin devam ettiği Senegal ve Hausaland'da Usman dan Fodio (1802) yönetimi altında Sokoto Halifeliğinin kurulmasına önderlik eden tasavvufi siyasal harekete de esin kaynağı olur.

18. yüzyılda, bu defa Avrupa güçleri sahneye çıkar. Bu özellikle de Hindistan için geçerlidir. Komşu ülkelerden Sih ve Mahratta'ya karşı yardım isteyen Şah Veliyyullah, Bengallerden gelen tehlikeyi açıkça göz ardı eder. 1757 yılında gerçekleşen Plassey (Palasi) Muharebesinin ardından Britanyalılar kararlı bir şekilde ilerlemeye devam eder. Müslüman halk için İngilizlerin egemenliği birçok sorunu be-

raherinde getirir. İslam geleneklerine yabancı bir vergi sistemi ile *vakıf* topraklarının (*evkaf*) büyük bir bölümü vergiye bağlanır. Oysa o zamana dek vergisi alınmayan bu mülkler dinbilimi okullarının, profesör ve öğrencilerinin giderlerini karşılamaktadır. Bundan başka daha pek çok kanun Müslümanların yaşamını zorlaştırır. Şah Veliyyullah'ın oğlu İngilizler tarafından yönetilen bölgeleri *dâr-ül harp* "düşman bölgesi" ilan eder. 1835 yılında Macauley fermanı ile resmi dil olarak Farsçanın yerine İngilizce kabul edilir. Anne ve babaları tarafından, tehlikeli olduğu düşüncesiyle İngiliz misyoner okullarına yollanmayan Müslüman erkek çocukları, yetersiz eğitimden dolayı kamu görevlerine alınmazlar, buna karşılık Hinduların çoğu bu yeni fırsattan yararlanmayı bilirler. Birçok alanda yaşanan memnuniyetsizlik 1857 yılında gerçekleşen askeri isyanla patlak verir. Tahttan indirilen yaşlı Moğol hükümdarı 1861 yılında sürgünde bulunduğu Yangon'da hayatını kaybeder.

Birçok yerde olduğu gibi Hindistan'da da sömürgecilik yeni elit sınıfların oluşmasına yol açar (buna başka bir örnek de Filipinler'dir). Ancak yeni otoritelere karşı yürütülen isyanın elebaşları olarak kabul edilen Müslümanlar, arka plana atılır.

1798 yılında Napoléon'un Mısır'a yaptığı sefer yalnızca ülkenin ve kültürünün bilimsel araştırılması için fırsat olmaz, aynı zamanda Müslüman gençlerin Fransız medeniyetini tanımalarına da olanak sağlar. Ne var ki 19. yüzyıl içerisinde beceriksizce yürütülen ekonomik politikalar sonucu Büyük Britanya bu bölgede de tekrar söz sahibi

olur. 1822 yılında Lord Cromer görevli olarak, artık gücünü yitirmiş hidivin yanına gönderilir. Kısa bir süre sonra Suriye’de de huzursuzluklar başgösterir; Lübnan’da 1842 yılında din esas alınarak emirlik sistemi dönemi başlatılır. Kuzey Afrika’da Fransızlar yeni bölgeler kazanmaya devam ederler, İtalyanlar Sirenayka’da Senûsî Ayaklanmasını bastırırlar. Osmanlı İmparatorluğu 1821 yılında Yunan isyanından sonra farklı bölgelerde toprak kaybeder. Bunun üzerine Osmanlı Padişahı Alman askeri danışmanları ülkeye çağırır. İran’da da durum farklı değildir. Rus orduları 1827 yılında ülkenin kuzeybatı sınırlarını işgal ederler, bir zamanlar Safevi devletinin kutsal başkenti olan Erdebil’i ele geçirirler. Çok geçmeden Kafkaslar’da Şamil Leşker Müslüman yandaşlarıyla bir olup Ruslara karşı savaşır.

Siyasal koşulların bu kadar değiştiği bir ortamda, üstün gelen Batıya karşı İslam bölgelerinde devrimci hareketlerin ortaya çıkması doğal bir gelişmedir. Bu bağlamda ilk akla gelen “önceki nesil” anlamındaki Selefîlik hareketidir. Bu akımın amacı, isminden de anlaşıldığı gibi *selef* “eskiye, Peygamber dönemine geri gitmek”tir. Yalnızca Kuran ve hadislerin esin kaynağı olarak yeniden yorumlanabileceğini söyleyerek, İbn Teymiyye’nin en önemli görüşünü benimsemiş olurlar. İslam birliği (*Panislamizm*) düşüncesinin en bilinen temsilcisi Cemaleddin Efganî (ö. 1897) birçok düşünüre esin kaynağı olur, görüşleri özellikle Mısır’da öğrencisi Muhammed Abduh (ö. 1905) ve onun öğrencisi Muhammed Reşid Rıza (ö. 1935) tarafından benimse-

nip, geliştirilir. Onlar, hukuk okullarındaki sistemlerin ve ortaçağda alınmış kararlarının artık kesinlikle zamanın gerisinde olduğunu öne sürer ve her dinbilimci için *icthāt* hakkı isterler. Kahire’de devrimcilere, onların sesi olan “Manar” dergisinden dolayı “Manar grubu” denir. Bu grup, İslamın son-
suz bir şekilde modern dünyaya uyarlanabileceği görüşündedir. Kuran ve hadislerin yeni bir yorumla bütün sorunların çözülebileceğine inanırlar. Bu düşüncenin savunucuları –yalnızca Mısır’da değil, farklı İslam ülkelerinde de– biraz becerikli, biraz da keşfetmiş olmanın verdiği gururla abartarak, Kuran’da atomun parçalanmasına kadar, çeşitli modern kazanımlar elde etmeye çalışırlar.

Yenilikçi düşünceler özellikle Hindistan’da ortaya çıkar. İngilizlerin misyonerlik girişimlerine tepki olarak, İslamın ileri sürüldüğü gibi gerici bir din olmadığı ve modern dünyayla pekâlâ uzlaşabilir bir din olduğu kanıtlanmaya çalışılır. Nitekim Lord Cromer, yeniden düzenlenen bir İslamın İslam olmayacağını ileri sürmemiş midir? Yenilikçi akımın önemli sözcüsü, Cemaleddin Efganî tarafından reddedilen ve birçok dindar tarafından *necari* “naturalist” olarak aşağılanan Sir Seyyid Ahmed Han’dır (ö. 1898). Han’ın en büyük başarısı Aligarh’da kurduğu, daha sonraları modernist görüşlerin merkezi olacak bir üniversiteye dönüştürülen, Anglo-Müslüman kolejdır (1875). Ancak o, Müslümanların 1855 yılında kurulan Indian Nationalist Congress’de yer almalarına şiddetle karşı çıkar. Çünkü Ahmed Han, demokratik kurallara göre seçilen parlamentoda Müslümanların her zaman oy çoğunluğuyla

kolaylıkla yenilebilecek bir azınlık kalacaklarına inanır. Hint Yarımadasının bölünmesine yol açan düşünceler burada başgösterir. Aligarh hareketine karşı çıkan hareket, daha çok Selefiliğe yakınlığıyla bilinen ve tasavvuf geleneğini sürdüren Diobandi okuludur. Önceleri İngiliz karşıtı olan bu hareket, daha sonraları Hint Yarımadasının bölünmesine karşı savaşıır. 19. yüzyılın son çeyreğinde İslamın geçmişteki gücünden söz eden (bu gerçek, Türkiye için de geçerlidir) ilk edebi eserler ortaya çıkar. Bununla beraber devrimlerin gerekliliğini, özellikle kız çocuklarının eğitimi konusunda yapılması gereken devrimleri konu alan ilk roman denemeleri de yine bu dönemde yapılır.

Sir Seyyid geriye Urdu dilinde birçok eser bırakır, onun görüşleri Bengaller'de ve Sind'de Aligarh benzeri pek çok enstitünün kurulmasına öncülük ettiği gibi, bir İslam kültür merkezi olan Nizam'ın Hyberabad'ın da da çok etkili olur. Ancak başka önemli bir konu Avrupalıları İslamın esnekliğine ve gelişmişliğine inandırmaktır. Bu düşünceyle Seyyid Emir Ali *The Spirit of Islam* (1897) adıyla Peygamberin yaşama kültürünü ve İslam tarihini konu alan bir eser yazarak yalnızca İslamın gelişim ve değişimle uzlaşabileceğini göstermekle kalmaz, aynı zamanda İslamın kendisinin bir gelişim ve değişim olduğunu kanıtlar. Bu eser büyük yankı uyandırır.

1906 yılında Ali Han'ın da büyük çabalarıyla kurulan *Muslim League* (Müslüman Birliği) örgütüyle Müslümanlar, Hindistan Yarımadasında temsil edilmeye başlanır. Ancak bununla beraber toplumlar arası huzursuzluklar da artar. I. Dünya Savaşı-

la birlikte bu huzursuzluklar kısa bir süre için de olsa durulur. Hint Müslümanlarının, Osmanlı Hali-fesini ruhani lider olarak kabul etmek istedikleri ve Gandhi tarafından da desteklenen hilafet hareketi, Atatürk'ün 3 Mart 1924 tarihinde halifeliği kaldır-masıyla son bulur. O zamandan beri, bundan son-raki halifenin kim olacağı sorusu kafaları meşgul eder. Laikliğe karşı aslında şüpheli yaklaşımıyla tanınan Muhammed İkbal, Türk Millet Meclisini, Türkiye'nin yasal yönetim şekli olarak kabul eder. Bugün ICO, *Islamic Conference Organisation* (İs-lam Konferans Örgütü) kırk beş Müslüman ülkeyi çatısı altında toplar.

O zamandan beri kafaları meşgul eden başka bir soru ise "İslam devletinin ne olduğu" sorusudur. "Demokrasi" ve "anavatan" gibi Osmanlı padişah-larını rahatsız eden kavramlar 19. yüzyılda Türki-ye'de ortaya çıkar. 20. yüzyılda ise ulusal çıkarlar-la İslami amaçlar arasındaki ilişki hep biraz daha ön planda olur. İslam devleti teokrasi mi olmalıdır yoksa demokrasi mi? Demokrasiyi savunanlar ka-nıt olarak *şûradan* söz edilen ve "aranızda tartışın" ifadesinin geçtiği Şûrâ Suresi 36. ayeti gösterirler ve bunu yönetim şekli olarak demokrasiye bir işa-ret kabul ederler.

Burada Hindistan'da ortaya çıkan başka bir akımdan daha söz etmek doğru olur. Bu 1908 yılın-da ölen, kendisine Mehdi veya Mesih diyen, Mirza Gulâm Ahmed tarafından kurulan Ahmediyye tari-katıdır. Bu tarikat, kurulduğu tarihten başlayarak, Muhammed'in son peygamber olduğu inancını red-detmesi nedeniyle, özellikle gelenekçilerin şiddetli

muhalefetiyle karşı karşıya kalır. 1953 yılında Ahmediyye tarikatı, Pakistan'da ciddi iç karışıklıklara neden olur (karışıklıkların nedeni dini olmaktan çok siyasidir). 1974 yılında, misyonerlikle yayılan tarikat İslam dışı azınlık olarak ilan edilir.

Ahmediyye tarikatının en sert karşıtlarından biri, aynı zamanda Hint ve Müslüman devrimcilerin arasında en ilginç kişilik olan Muhammed İkbal'dir (1877-1938). Avrupa dillerini ve kültürlerini ya hiç ya da çok az bilen diğer devrimcilerin tersine o İngiltere'de Hegel felsefesini okur, Münih'te "İran tasavvuf felsefesinin gelişimi" üzerine yazdığı teziyle doktorasını yapar; Bergson, Nietzsche, Goethe ve Einstein'ın öğretilerini araştırır. Bu bilim adamlarının öğretilerini İslamın ülküleriyle birleştirmek İkbal'in her zaman en önemli arzusu olur. O, İslamın esasını, onun dinamizminde ve klasik-Hellenistik düşünceye olan karşıtlığında görür. Ne var ki onun sözünü ettiği dinamizm yüzyıllar içerisinde boğucu ve değişmez dogmatizmin ve sıkıcı İslam birlikçi gizemciliğin altında ezilmiştir. Kuran insanı yukarıya ve ileriye doğru taşıyan, onu geliştiren bir öğretilerdir. Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olarak insan, hiç durmadan kötü güçlere karşı savaşarak, kişiliğini geliştirir ve böylece mükemmel insan konumuna erişir. Onun bu düşüncesinde İslam tasavvuf öğretisiyle Nietzsche'nin *übermensch*, "üstün insan" kavramının izleri görülür. İkbal'in bu ideal insanı, Allah'ın uzağında değildir, o sadece Allah'la bağlantı halinde var olur, o Allah'ın kuldur, hizmetkârıdır. Özgürlüğün en üst basamağı budur, nitekim Kuran ayetlerinde (İsrâ: 1; Necm: 9)

bu yolla duyguların en yücesini yaşayan Peygamberden “Allah’ın kulu” olarak söz edilir.

İkbal devlet düşüncesini benlik felsefesinden, sürekli gelişen benliğin tüm yaratıcı güçlerinden geliştirir. Devlet de insanlar gibi içindeki tüm olanaklardan yararlanarak kendini geliştirmek zorundadır. Ancak bu şekilde –her birey gibi– o da hoşgörü gösterebilir, çünkü hoşgörü güçlü olanın saygın eşinin benliğine sergilediği duruştur. İkbal’e göre İslam, devlet oluşumu için en ideal esastır, çünkü tektanrıcılık ve kardeşlik esasları üzerine kuruludur. *Six lectures on the reconstruction of religious thought in Islam* başlığı altında verdiği konferanslarda İkbal, İslami düşüncelerini felsefi açıdan esaslandırır. Düşünceleri, anadili Urduca ve daha geniş kitlelere ulaşabilmek için Farsça yazdığı şiirlerinde çok güzel bir şekilde ortaya konur. *Peyam-i Maşruk* “Şarktan Haber”, onun Goethe’nin *Doğu Batı Divanı*’na yanıtı olur; genel anlamda da Goethe’nin etkileri şiirlerinde ve görüşlerinde açıkça görülür. Belki de onun en güzel eseri olan *Cavidname*’de ruhun çeşitli tabakalardan geçerek, göğe doğru yükselişini anlatır. Bu yükselişte ona önderlik eden kişi, birçok eserinde onun ruhani önderi olan Mevlana Celaleddin-i Rûmî’dir. İkbal onun eserlerinde, Mevlana tarafından temsil edilen klasik, kişisel Allah kavramının baskın olduğunu görür (Rûmî’nin diğer hayranlarından farklı olarak) ve sonsuz sevginin insanı gelişimin doruk noktasına ulaştırdığının farkına varır. Yazar, şair ve aynı zamanda bir düşünür olan İkbal’in İslamın uyuklayan muazzam yaşam gücünü tekrar uyandıran sistemi, 1947 yılın-

da kurulan Pakistan devletiyle kendini kanıtlar ve orada günümüzde hâlâ devletin manevi lideri kabul edilir.

II. Dünya Savaşı sonrası geçen 10 yılda İslam dünyası geçmiş tüm yüzyılların en köklü değişimlerini yaşar. Pakistan, Libya, Endonezya ve Altın Sahili bağımsızlıklarını elde eder, Arap devletleri dünya siyasetinde kilit rol oynar. Bununla birlikte yeni sorunlar ortaya çıkar. İsrail devletinin kurulması birçok İslam devleti için çözülmesi olanaksız bir sorun oluşturur, sürekli genişleyen İslam dünyasında İslamın çeşitli şekilleri başgösterir. Belçikalı bir İslam-bilimcisi bu bağlamda "Müslümanlar ve İslamları" diyecek kadar ileri gider. Bir taraftan Kaddafi'nin Libya'sını, diğer taraftan Orta Asya ve Çin'de sufi tarikatlarından etkilenmiş Müslümanları ve yüzyıllar içerisinde gelişmiş çarpıcı bir Müslüman kültürünü görürüz. İslamın katı bir yorumu olan ve *Rabıta* gibi dünya genelinde faaliyet gösteren örgütlerin yardımı ve zengin maddi kaynakları ile çok etkili olan Suudi Arabistan Vehhâbîliği laik Türkiye'de varlığını sürdürür. Sufiler ve tüccarlar üzerinden Asya'nın güneydoğusuna yayılarak Endonezya'ya ulaşan İslam, teozofik İslam anlayışına kötü gözle bakan siyah Afrika'nın İslamıyla karşıtlık oluşturur.

Türkiye'deki durum ise tam anlamıyla ilginçtir: Ziya Gökalp yüzyılın başında batılılaşma, Türkleşme ve İslamlaşmadan söz eder; Atatürk ise sadece hukukta yaptığı devrimlerle değil, 1928 yılında Arap alfabesinin yerine kabul edilen Latin alfabesiyle de İslam geçmişini kökünden kesip atmayı

amaçlar. 1949 yılında Ankara'da İlahiyat Fakültesi'nin kurulmasıyla din öğretmenleri ve ilahiyatçı çıkacak öğrencilerin öğretim programlarında klasik İslam bilimlerinin yanında dinler tarihi ve sosyoloji gibi modern derslere de yer verilir. Başka devlette benzer bir uygulamaya rastlamıyoruz. Özellikle son on yılda din okullarının artış gösterdiği Pakistan'da İslamın liberal, tasavvufi ve kökten dinci şekilleri yan yana varlığını sürdürür. Buna karşılık laikleştirilmiş Hindistan'da 100 milyon Müslüman azınlığa zor günlerinde destek olan sufizmin etkileri kendini açık bir şekilde belli eder. Mısır'da ise sarkaç ileri-geri hareket eder. Bir yandan baskı altındaki "Müslüman kardeşler", diğer tarafta da tekrar İslama dönüş dikkati çeker. "Müslüman kardeşler" ideal olarak din ve devlet işlerinin birliğinden söz ederler; onların görüşünde İslam "inanç, ibadet, anavatan, milliyet, din ve devlet, ruhaniyet ve etkinlik, Kuran ve kılıç"tır. İslamın bu ifade şekli başka köktendinci gruplarca da benimsenir.

Tüm gözlemcileri en çok şaşırtan katı Şii geleneği olan İran'da yaşanan köklü değişim ve bu çerçevede Pehlevi hanedanı tarafından teşvik edilen, hatta azimle peşine düşülen batılılaşma girişimleri olur. Ancak şunu unutmamak gerekir, neredeyse tüm İslam devletlerinde aşırı modernleşme girişimleri büyük kitleler tarafından her zaman şüpheyle karşılanmış ve hâlâ da karşılanmaktadır. Yeni İran'ın kuramsal esasına İkbâl'in bazı düşüncelerini geliştiren (İkbâl, Arabistan'daki Vehhâbîler tarafından büyük ölçüde reddedilir) Ali Şeriatî'nin eserlerini örnek verebiliriz.

“Köktendincilik”in ortaya çıkması aslında anlaşılabilir bir durumdur: Çünkü o zamana kadar var olan bütün değerler anlamını yitirmekle kalmaz, (Batı filmlerinin ve videolarının etkisi küçümsemeyecek kadar önemlidir) aynı zamanda Batı dünyasının yarattığı çarpıtılmış ve deforme olmuş değerleri korumanın tek yolu Peygamberin saygın, eski zamanına geri dönmek olarak görünür. Ayrıca sivil-liberal fikirlerin hiçbir zaman kesin bir şekilde ifade edilmediği ve birçok İslam ülkesinde ne liberalizmin ne de sosyalizmin sorunları çözdüğü görülür. Böylece İslamın geçmişi ve onun güvenilir kurallar ağı, tek kurtuluş yolu olarak geriye kalır. Göz ardı edilmemesi gereken başka bir konu ise “sekülerizm” sözcüğünün İslam dillerinde tam karşılığının olmamasıdır. Arapçaya *Lâ-dinî* olarak çevrilen bu kavram, “dinsiz” anlamına geldiği için her zaman bir olumsuzluk içerir.

İslamı modernize etme girişimlerinde Peygamberin sosyalist, hatta Marksist olarak gösterildiğini de daha fazla derine inmeden burada ifade etmiş olalım.

“Köktendincilik”teki en büyük sorun kadının konumu olur. Kadını gerçekten yaşamın dışında tutmak mümkün müdür? Birçok İslam ülkesinde akademisyenler arasında kadın yüzdesi küçümsemeyecek kadar yüksek olmuştur ve günümüzde de bu hâlâ böyledir. Pakistan’da bugün hukukçu kadınlar, hemcinslerine sahip oldukları kanuni hakları anlatmaya çalışırlar. Suudi Arabistan’da bu sorun, öncelikle yalnızca kadınlara özel fakülteler açmakla çözülür. Ayrıca kadınlar için yine yalnızca kadınlar

tarafından işletilen bankalar da bulunur. *Islamic Banking* (İslami Bankacılık) son yıllarda çok tartışılan bir konu olur çünkü Kuran bilindiği gibi faizi yasaklar. Ancak bu yasak bazı devrimcilerin ileri sürdüğü gibi yalnızca tefecileri mi yoksa başka bir yolunu bulup, uluslararası kuruluşlarda çalışanları da mı kapsar, bu daha çok bir yorum meselesidir. Batıda üniversitede okuyan Müslüman kadınların sayısı şaşırtıcı derecede yüksektir. Pakistan'da genç ve Batı eğitimi almış bir kadının başbakan olması gerçeği –geleneksel çevrelerin karşı çıkmasına karşın– kadınlar için pekâlâ olanakların var olduğunu gösterir. Batıda yaşayan Müslüman kadınlarda, özellikle de sonradan Müslümanlığı kabul edenlerde, gelenekçi İslama doğru bir eğilim dikkati çeker. Öncelikle diasporada, kendi idealleriyle özdeşleşmek isteyen ve bu yüzden (en azından Amerika'da) *hicap* –her saç telini örten bir başörtüsü ve uzun bir manto– giyen genç kızların sayısında bir artış görülür.

Almanya'da Türk işçiler veya Londra'da Hintli-Pakistanlı göçmenler gibi, Müslüman ülkelerden Avrupa'ya göçmen akımı günümüzde hâlâ devam eder, bu gerçekleşse sorunların büyümesine yol açar. Çok sayıda cami veya mescit açılır – yalnızca Londra'da 800'den fazla cami bulunur. Almanya'daki Türk Fransa'daki Kuzey Afrikalı ve İngiltere'deki Hintli ve Pakistanlı çocukların din dersi sorunu etraflıca düşünülmeli gereken bir konu olur. Öğretmenler İslam kültürü hakkında az da olsa bilgi sahibi olmak zorundadır. Buna ayrıca bir de beslenme gibi (yalnızca helal et) farklı sorunlar da eklenir.

Ancak her şeyden önemlisi bu genç kuşağa kültürel miraslarını yakından tanıyabilmeleri için bir fırsat verilmesi olur. Bu amaçla Kuzey Amerika'da çocuklar için –Pazar okullarında da olduğu gibi– yaz kampları düzenlenir.

Amerika Birleşik Devletleri'nin en etkin grupları arasında Black Muslim'i sayabiliriz. İlk zamanlarda yaşadıkları güçlüklerden sonra, zamanla geleneksel İslama daha da uyum sağladılar. Burada dikkati çeken ilginç nokta ise, bu grubun hapisanelerde gerçekleştirdiği misyonerlik göreviyle Washington ve Houston gibi bazı kentlerde uyuşturucuya karşı yürütülen çalışmalarda polisten daha başarılı olmasıdır.

Günümüzde baskın bir şekilde öne çıkan kökten-dinci akımların hepsinin ortak noktası, dinin yasal yanının vurgulanması, buna karşılık onun mistik karakterinden ve gerçek özünden söz edilmemesidir. Burada bir bakıma dinin efsanelerden arındırılması söz konusudur. Böylece sosyal ve siyasal sorunlar ön planda yer alırken, dinin gizemi görmezlikten gelinir.

Buna karşı-örnek ise sufi cemaatleridir. Özellikle son çeyrek yüzyılda farklı tarikatlar Avrupalı ve Amerikalıların ilgi odağı olur. Üstelik bu ilgi, içlerinden bazı grupların gelenekçi İslamdan uzaklaşmasına (belki de özellikle bu yüzden yabancıların ilgisini çeker) ve *sufi dance*, “dervişlerin dansı” gibi İslam için tipik olmayan ibadet şekillerini uygulamalarına karşın artar. Bunun yanında Şâzeliyye tarikatının, Kuzey Afrikalı Dakavi kolu gibi, taraftarlarının arasında çok sayıda eğitimli Avrupalı ve

Amerikalının da olduğu birçok geleneksel tarikat da bulunur. Ayrıca Nimetullahi tarikatının "han-kah" adı verilen toplantı mekânlarının sayısı Avrupa ve Amerika'da şaşırtıcı derecede artış gösterir. Bu mekânların bazılarında sufizmin ve genel olarak İslamın daha geniş okuyucu kitlesine ulaşması için (çoğunlukla klasik eserlerin çevrilmesiyle) ciddi gazetecilik etkinlikleri yürütülür. Unutulmaması gereken başka bir nokta ise dünyanın farklı bölgelerinden gelen Müslümanların, öğretim görevlisi olarak Batı ve özellikle de Amerikan üniversitelerinde görevli olduklarıdır.

Ne var ki bütün bu gelişmeler farklı sorunları beraberinde getirir, bunlardan biri diyorlardaki Müslümanlar için İslama uygun yaşam koşullarının yaratılmasıdır. Birçok farklı ülkede yaşayan Müslüman azınlıkların (bazen sayıca yalnızca ufak bir fark gösteren) çoğunlukla ilişkileri, genellikle gergin olur. İslamın başarısı için sayıca üstün olmanın önemine inanılır. Bu yüzden sıklıkla, özellikle Hindistan ve Orta Asya'da çok çocuklu ailelere rastlanır (Oysa İslamın doğum kontrolünü kesinlikle onayladığı bilinir).

İslam dünyası bir gelişim süreci içindedir ve onun gelecekteki rolüyle ilgili kesin bir öngöründe bulunmak olanaksızdır. Belki bu bağlamda Müslüman yenilikçiler tarafından sıklıkla Kuran'dan yapılan bir alıntıyı anımsatmak yerinde olur: "*Şüphesiz ki bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez.*" (Râd: 11)

Umarız İkbâl gibi devrimcilerin inandıkları dinamik İslam, halklar için yeni bir itici güç olur. So-

nuç olarak insan ne şekilde değişir? Kuran'da müjdelenen Allah'ın önderliğine güvenerek, O'nun yolunda ilerleyerek ve tekdüzelikten O'nun iradesiyle çıkarak ve her zaman O'nun mutlak güç ve kavranamaz olduğunu kabul etmeye hazır bir biçimde O'nu överek:

O, kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayan Allah'tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzelterip ıslah eden ve dilediğini yaptıran ve büyüklükte eşsiz olan Allah'tır. Allah, onların ortak koştuklarından uzaktır. O, yaratan, yoktan var eden, şekil veren Allah'tır. Güzel isimler O'nundur. Göklerdeki ve yerlerdeki her şey O'nu tesbih eder. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. (Haşr: 23-24)

KAYNAKÇA

Son yıllarda İslam hakkında birçok yazılı esere rastlıyoruz. Bunlar Müslümanlar tarafından yazılmış eserlerden başka sosyolojik incelemeler, spesifik sorular hakkında araştırmalar, sanat ve müzik tarihiyle ilgili çalışmalarıdır. Burada listelenenler, bu eserlerin yalnızca ufak bir bölümünü oluşturur.

Encyclopaedia of Islam; 4 Cilt; Leiden, 1906–37; Leiden, 1954 ff. [Yeni baskı yayımlanmıştır.]

Handwörterbuch des Islam; Yay.: A. J. Wensinck ve J. H. Kramers; Leiden, 1941.

Lexikon der islamischen Welt; Yay.: Klaus Kreiser, Werner Diem ve Hans Georg Majer; 3 Cilt; Stuttgart [vd] 1974.

Kuran'a Giriş

Arberry, Arthur J.: *The Koran Interpreted*; 2 Cilt; Londra, 1955; New York, 1955.

Bell'in *Introduction to the Qur'an*'ı, W. Montgomery tarafından genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiştir. Edinburgh, 1970.

- Le Coran; Muhammed Hamidullah'ın notlarıyla birlikte tam çeviri. Paris, 1959.
- Le Coran; Regis Blachère'in yeni çevirisi. 3 Cilt; Paris, 1947-51.
- Der Koran; çev. Max Henning; önsöz ve açıklama: Anne-marie Schimmel. Stuttgart, 1960 [vd]. (Reclams Universal-Bibliothek. 4206 [6].)
- Der Koran; çev. Rudi Paret; 2 Cilt. 1. Cilt: çev., Stuttgart, [vd] 1962; 2. düzeltilmiş baskı, 1982. 2. Cilt: yorum ve dizin., Stuttgart, [vd] 1971; 2. düzeltilmiş baskı, 1977.
- Der Koran; çev. Friedrich Rückert; August Müller'in ölümünden sonra yay. eserlerinden. Berlin, 1888. Repr. Hildesheim, 1980.
- Nagel, Tilman: Der Koran; Einführung, Texte, Erläuterungen. Münih, 1983.
- Pickthall, Marmaduke: *The Meaning of the Glorious Koran*; New York, 1953 [vd].
- Yusuf Ali, A.: *The Holy Quran*; yeni baskı. Lahore, 1977.

İslam ve İslam Tarihi Hakkında Eserler

- Ali, Syed Ameer: *The Spirit of Islam*; Durchges, Ausg, Londra, 1922 [vd].
- Andrae, Tor: *Muhammad*; Göttingen, 1932.
- , *Die Person Muhammads in Glaube und Lehre seiner Gemeinde*; Stockholm, 1918.
- Arberry, Arthur J.: *Aspects of Islamic Civilization*; Ann Arbor, 1967.
- , (Yay.): *Religion in the Middle East*; 2 Cilt; Cambridge, 1969.
- Arnold, Sir Thomas: *The Preaching of Islam*; Londra, 1898 [vd].
- Bausani, Alessandro: *Persia Religiosa*; Mailand, 1959.
- Bousquet, Georges-Henri (Yay.): *al-Ghazālī. Ih'ya 'ouloum ed-din ou Vivification des sciences de la foi.*

Analyse et index avec la collaboration d'un groupe d'arabisantes et d'arabisants; Paris, 1955.

—, *Les grandes pratiques rituelles de l'Islam*; Paris, 1949.

Buhl, Frants P. W.: *Das Leben Muhammeds*; çev. Hans Heinrich Schaefer. Leipzig, 1930. 2. değiştirilmemiş baskı; Heidelberg, 1955.

Calverley, Edwin Elliott: *Worship in Islam*; Londra, 1947. Durchges, Ausg, 1957.

Chittick, William: *The Sufi Path of Knowledge: Ibn 'Arabi*; Albany, N. Y., 1989.

Corbin, Henry: *L'homme de lumière dans le soufisme iranien*; Paris, 1971. Dt.: *Die smaragdene Vision; Der Licht-Mensch im iranischen Sufismus*; çev. Annemarie Schimmel; Mönih, 1989.

Cragg, Kenneth: *The Call of the Minaret*; New York, 1956. [Kenneth Cragg'ın bütön eserleri ilham verici ve ilginçtir.]

Donaldson, Dwight M.: *The Shiite Religion*; Londra, 1933.

Eaton, Richard LeGai: *Islam*; Köln, 1987.

Ende, Werner/Steinbach, Udo (Yay.): *Der Islam in der Gegenwart*; 2. Baskı, Mönih, 1989.

Esposito, John: *Islam; The Straight Path*; New York, 1988.

Ettinghausen, Richard: *Islamic Art and Archaeology*; Collected papers. Myriam Rosen-Ayalon tarafından düzenlenmiş ve hazırlanmıştır; Berlin, 1984.

Gardet, Louis Anawati, C. G.: *Introduction à la théologie musulmane*; Paris, 1948.

Gaudefroy-Demombynes, Jean: *La pèlerinage à la Mekke*; Paris, 1923.

Geertz, Clifford: *Islam Observed*; New Haven, 1968.

Gerholm, Tomas/Lithman, Yngve Georg (Yay.): *The New Islamic Presence in Western Europe*; Londra/New York, 1988.

- Gibb, Sir Hamilton A. R.: *Mohammedanism*; Londra/New York/Toronto, 1953.
- Goldziher, Ignác: *Muhammedanische Studien*; 2 Cilt; alle 1889–1899. Repr. Hildesheim 1961.
- , *Vorlesungen über den Islam*; Heidelberg, 1910 [vd].
- Gramlich, Richard: *Die schiitischen Derwischorden Persiens*; 3 Cilt; Wiesbaden, 1965–80.
- , *Die Wunder der Freunde Gottes. Theologien und Erscheinungsformen des islamischen Heiligenwunders*. Stuttgart, 1987. (Freiburger Islamstudien. 11.)
- Grunebaum, Gustave E. von: *Der Islam im Mittelalter*; Zürich, 1962.
- Haarmann, Ulrich (Yay.): *Geschichte der arabischen Welt*; Münih, 1987.
- Halm, Heinz: *Die islamische Gnosis. Die extreme Schia und die Alawiten*; Zürich/Münih 1982.
- , *Die Schia*; Darmstadt 1988.
- Hamidullah, Muhammad: *Le Prophète de l'Islam*; 2 Cilt; Paris, 1959.
- Hartmann, Richard: *Die Religion des Islam*; Eine Einführung; Berlin, 1944. Repr. Darmstadt 1987.
- Hodgson, Marshall: *The Venture of Islam*; 3 Cilt; Chicago, 1975.
- Husain, Freda (Yay.): *Muslim Women*; New York, 1984.
- Ibn Ishaq, Muhammad: *Das Leben Mohammeds*; çev. Gernot Rotter; Tübingen, 1976.
- Jäschke, Gotthard: *Der Islam in der neuen Türkei*; Leiden, 1951.
- Juynboll, Theodor W.: *Handbuch des islamischen Gesetzes*; Leiden, 1910.
- Keddie, Nikki R. (Yay.): *Scholars, Saints and Sufis; Muslim religious institutions since 1500*; Berkeley, 1972.
- Lewis, Bernard (Yay.): *Islam and the Arab World*; New York, 1976.

- MacCarthy, Richard: *The Theology of al-Ash'arî*; Cambridge/Toronto, 1953.
- , *Freedom and Fulfillment*; Boston, 1978. [Gazzali'nin çeşitli metinlerinin çevirileri]
- Martin, Richard C. (Yay.): *Islam in local contexts*; Leiden, 1982.
- Massignon, Louis: *La Passion d'al-H. osayn Ibn Mansûr al-Hallaj, martyre mystique de l'Islam*; 2 Cilt; Paris, 1922. Yeni baskı, 4 Cilt, Paris, 1975. –İng.: *Al-Hallâj*; Princeton, 1982.
- Meier, Fritz: *Abu Sa'îd-i Abu'l-Hâir. Wirklichkeit und Legende*; Leiden, 1976.
- , *Die Fawâ'id. al-ğamal wa fawâtiğ. al-ğal'al des Nağm ud-dîn al-Kubrâ*; Wiesbaden, 1957.
- Molé, Marijan: *Les mystiques musulmans*; Paris, 1965. (*Mythes et religions*; 54.)
- Morgan, Kenneth (Yay.): *Islam. The Straight Path. Islam interpreted by Muslims*; New York, 1958.
- Nagel, Tilman: *Rechtleitung und Kalifat*; Bonn, 1975.
- Nasr, Sayyid Hoseyn: *Islam, Ideals and Realities*; Londra, 1966.
- Nicholson, Reynold A.: *Studies in Islamic Mysticism*; Cambridge, 1921.
- Nöldeke, Theodor: *Geschichte des Korans*; Leipzig, 1860. 2. Baskı, yay. Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträsser ve Otto Pretzl'in eklentileriyle. 2 Cilt, Leipzig, 1909–38. Repr. Hildesheim 1961.
- Padwick, Constance E.: *Muslim Devotions*; Londra, 1960.
- Popovic, Alexandre/Veinstei, Gilles (Yay.): *Les ordres mystiques dans l'Islam. Cheminements et situation actuelle*; Paris, 1986. (*Recherches d'histoire et de sciences sociales*, 13.)
- Rahman, Fazlur: *Islam*; Londra, 1966.

- Ritter, Helmut: *Das Meer der Seele. Mensch, Welt und Gott in den Geschichten des Far'îd ud-d'în 'At.t.ar*; Leiden, 1955.
- Schacht, Joseph: *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*; Oxford, 1950.
- Schimmel, Annemarie: *Gabriel's Wing: A study into the religious ideas of Sir Muhammad Iqbal*; Leiden, 1963. Lahore, 1989.
- , *Myistische Dimensionen des Islam*; Köln, 1986.
- , *The Triumphal Sun. A Study of Mowlana Jalalod-din Rumi's work*; Londra/Den Haag, 1977.
- , *Calligraphy and Islamic Culture*; New York, 1984, 1989.
- , *Und Muhammad ist Sein Prophet*; Düsseldorf/Köln, 1981. 1989. –genişletilmiş İng. baskı: *And Muhammad is His Messenger*; Chapel Hill, 1986.
- Smith, W. Cantwell: *Islam in Modern History*; Princeton, 1957.
- Trimingham, J. Spencer: *The Sufi Orders in Islam*; Oxford, 1971.
- Waardenburg, Jacques (Yay.): *Islam, ideal en werkelijkheid*; Antwerpen, 1984. [Çok yardımcı, mükemmel bir bibliyografyaya sahip.]
- Walther, Wiebke: *Die Frau im Islam*; Stuttgart, [vd] 1980.
- Watt, W. Montgomery: *Muhammad. Prophet and Statesman*; Londra, 1964. Repr. 1969.
- , [vd] (yay.): *Islam*; Stuttgart, [vd] 1980–90. (*Die Religionen der Menschheit*; 25,1–3.)
- Wensinck, Arent Jan: *A Handbook of Early Muhammadan Tradition*; Leiden, 1927

DİZİN

- Abbasiler 32, 33, 49, 83, 84, 133
Abbas, Peygamber amcası 31
Abduh, Muhammed 137
Abdullah Ansari 122
Abdullah Bin Zübeyr 31
Abdurrahman, 3., İspanya Emevi Devleti 31
Abdülhamit, II. 72
Abdülkadir Geylani 116, 118, 131
Abdüllatif, Şah 124
Abdülvahap, Muhammed 134
Âdem 25, 40, 86, 89, 113
Afrika 32, 36, 41, 72, 93, 102, 103, 118, 119, 129, 135, 137, 143, 146, 147
Ahmad bin Hanbal 64, 84
Ahmed el Bedevi 119
Ahmed Han, Seyyid 55, 59
Ahmediyye 78, 140, 141
Ahmet Şah Dürranî 35
Ahzâb Suresi 29, 40, 57
Ajmer 120
Al Ahsa 100
Alak Suresi 21
Alamut 103
Alamut Kalesi 102
Alemgir Şah (Evrenghiz) 35
Ali bin Ebu Talib 30, 31, 80, 97, 98, 99, 104, 105, 113, 129
Aligarh 138, 139
Ali Han 103, 139
Âl-i İmrân 82
Âl-i İmrân Suresi 50
Ali Şeriatî 144
Almanca 12, 13, 14, 129
Almanya 14, 44, 146
al-Muhtâr 31, 98
Amerika 75, 103, 146, 147, 148
Âmine, peygamber annesi 61

- Anadolu 33, 119, 124
Ankara 128, 144
Antik Yunan 91
Arabistan 17, 18, 19, 57, 64,
134, 135, 143, 144, 145
Arafat Dağı 44
A'râf Suresi 40
Arap alfabesi 41, 143
Arapça 7, 12, 14, 18, 32, 37,
41, 52, 94, 114, 115, 119,
125, 129, 130, 134, 145
Arap çölü 100
Arap devletleri 143
Arap edebiyatı 18
Araplar 11, 12, 13, 14, 17,
18, 19, 24, 25, 26, 30, 31,
32, 37, 41, 44, 45, 51, 68,
73, 88, 92, 94, 95, 121,
130, 134
Arap Yarımadası 134
Aristoteles 92
Atatürk, Mustafa Kemal
73, 128, 140, 143
Atiye Begüm 104
Atlantik 30
Attar, Feridüddin 122, 123
Avrupa 13, 14, 15, 34, 59,
75, 86, 94, 102, 119, 135,
139, 141, 146, 147, 148
Awadh 100
Ayasofya Cami 49
Azhar Üniversitesi 54
Azrail 87
Babizm 105
Babür, Farganlı 35
Bağdat 32, 51, 72, 113, 119
Bakara Suresi 39, 73, 86
Baktريا 108
Barth, Karl 59
Basel 12
Basra 110
Basralı Rabia 110
Bâtınlilik 54, 101, 115
Baybars, I 34
Bâyezid-i Bistâmî 112
Becker, Carl Heinrich 15
Bedeviler 18, 29, 57
Bektaşî 104, 119, 120, 124
Belçika 143
Belh 108, 123
Bengal 32, 35, 45, 135, 139
Beni Ahmer 31
Bergson, Henri 141
Bhopal 69
Bibliander, Theodore 12
Bijapur 50
Biruni, El 91
Bizans 11, 30
Black Muslim 147
Bohra 104
Bombay 103
Boulainvilliers, Henri de 12
Bourghiba, Habib 43
Boysen, Friedrich Eber-
hard 13
Britanya 35, 75, 135
Buda 108

- Budist 108
 Buhari 58
 Bulleh Şah 124
 Bursa 33
 Bûsîrî, Muhammed 125
 Büveyhoğulları 32
 Büyük Britanya 136

 Cafer Sadık 99
 Cebraîl 87
 Cezayir 135
 Chiragh, Ali 59
 Cihangir 35
 Cinnah, Muhammed Ali 104
 Cin Suresi 88
 Cragg, Kenneth 43
 Cromer, Lord 137, 138
 Crone, Patricia 16
 Cüneydi Bağdadi 113

 Çin 36, 143
 Çiştîyye 118, 120
 Çiştîyye, Muiniddin 120
 Çitral 103

 Dakka 35
 Dârâ Şükûh 35, 118
 Dard, Mir 135
 Decca Camisi 50
 Dekkan 100, 124
 Delhi 134, 135
 Derezi, Hamza ve İsmail el 102
 Diobandi 139

 Doğu Asya 49
 Doğu Roma 18
 Dürzîler 102

 Ebu Bekir 27, 29, 105, 113
 Ebu Dâvûd 58
 Ebu Hanife 63, 64, 86, 90
 Ebu Talib, Peygamber am-
 cası 21, 25, 30
 Edirne 33, 49
 Efganî, Cemaleddin 138
 Einstein, Albert 141
 Ekber 35
 el-Cami 124
 el-Eşari 85, 90, 91
 el-Hâkim 102
 El Hamra Sarayı 31
 El Kindî 92
 Elmalılı, Muhammed Ham-
 di Yazır 54
 Emevîler 30, 31, 80
 Emir Ali, Seyyid 139
 Enbiyâ Suresi 73
 Endonezya 64, 118, 143
 Endülüslü İbn Hazm 91
 Erbil (Arbela) 62
 Erdebil 137
 Erzurum 33
 Eyyubi 34

 Farabi 92, 120
 Farsça 14, 30, 41, 52, 69,
 115, 118, 122, 124, 125,
 134, 136, 142

- Fas 45
Fâtımîler 32, 34, 62, 72, 102, 104
Fatiha Suresi 38, 39, 46
Fatma, Peygamberin kızı 30, 69, 72, 98
Faysal Camisi 50
Fazlullah Esterabadi 104
Fazlur Rahman, Malik 59
Filipinler 136
Filistin 29
Fleming, Paul 14
Fransa 146
Fussilet Suresi 41

Gandhi 140
Gazne 122
Gazneli Mahmud 32, 35
Gazneli Senâî 122
Gazzali, Ebu Hamid Muhammed 115, 116
George, Aziz 128
Gibb, Sir Hamilton A.R. 81
Goethe, Johann Wolfgang von 13, 14, 38, 114, 141, 142
Goldziher, Ignác 15, 59
Gökalp, Ziya 143
Granada 31
Gucerat 103

Habeş 81
Habeşistan 25
Hacı Bayram Camisi 128
Halep 34, 92
Hallâc-ı Mansûr 113, 114, 115, 121
Hâmdan Karmat 100
Hammer-Purgstall, Joseph von 14
Hamza (İsmailist propagandacı) 102
Hanbelî 64, 116, 127, 133, 134
Harezmi(li) 91
Hâricîler 80, 81, 83
Harnack, Adolf von 11
Harraz 111
Harun Reşid 32
Hasan-ı Basrî 107
Hasan (Peygamber torunu) 99
Hasan Sabbah 102
Haşhaşiler 102
Haşimoğulları 21
Haşr Suresi 149
Hausaca 125
Hausaland 135
Havran 102
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 141
Herat 33, 122, 124
Hıdır 128
Hıristiyanlık 11, 17, 19, 24, 26, 40, 73, 77, 78, 79, 105, 128
Hicr Suresi 40
Hindiçin 49

- Hindistan 14, 32, 33, 35, 49, 55, 59, 63, 65, 69, 75, 91, 94, 100, 103, 104, 118, 119, 120, 124, 129, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 144, 148
 Hindu 35, 74, 103, 125, 129, 136
 Hinduizm 118
 Hint Yarımadası 139
 Hira Dağı 21
 Hollandaca 12
 Holstein 14
 Horasan 32, 108
 Houston 147
 Hûd Suresi 90
 Hunza 103
 Hurûfi 104
 Hüsameddin Çelebi 124
 Hüseyin (Peygamber torunu) 30, 98, 99
 Irak 29, 31, 32, 62, 111, 113
 Irâkî, Fahreddin-i 124
 İblis 40, 89
 İbn Atâullah 119
 İbn Haldun 93, 94
 İbn Hazm 91
 İbn-i Fârid 122
 İbn Mâce 58
 İbn Mukla 51
 İbn Rüşd (Averroes) 93
 İbn Sînâ (Avicenna) 92, 94
 İbn Teymiyye 137
 İbn Tufeyl 93
 İbnü'l-Arabî 45, 54, 120, 121, 122, 125
 İbrahim 26, 86
 İbrahim İbn Edhem 108
 İhlâs Suresi 24
 İkbâl, Muhammed 55, 104, 128, 140, 141, 142, 144, 148
 İki İmamlar Şiiliği 34
 İlyas 128
 İndus 74, 113
 İngiliz 13, 15, 75, 135, 136, 138, 139
 İngilizce 37, 69, 136
 İngiltere 103, 141, 146
 İran 14, 30, 32, 34, 35, 83, 99, 102, 103, 105, 108, 113, 122, 124, 131, 137, 144
 İranlı Şehristanî 91
 İsa 25, 77, 78, 79, 86
 İslamabad 50
 İsmail 26
 İsmailiyye 99, 100, 101, 103, 104, 117
 İspanya 11, 12, 30, 31, 72, 75, 120
 İsrafil 23, 87
 İsrail 143
 İsrâ Suresi 42, 141
 İstanbul 34, 49, 72, 129
 İtalyanca 12

- Jakobenler 18
- Kâbe 17, 44, 100, 101
- Kaddafi, Muammer 143
- Kaderiyye 83
- Kadı Numan 104
- Kadirîlik 118, 131
- Kadir Suresi 44
- Kafkaslar 128, 137
- Kahire 54, 138
- Kamer Suresi 42
- Kanada 103
- Kandahar 129
- Kanuni Sultan Süleyman 34
- Karaçi 129
- Karmatî 100, 101, 103, 114
- Kasas Suresi 90
- Kâsım bin Muhammed 74
- Kastalânî 90
- Kaşmir 78
- Kayseri 33
- Kerbelâ 30, 98, 99, 100
- Ketenensis, Rodbertus 12
- Khojas 103
- Kıptîler 75
- Kırım 72
- Komünizm 100
- Konfüçyüs 87
- Konstantinopolis 33
- Konya 33, 123, 124
- Kudüs 26
- Kum 100
- Kureyş 21, 72
- Kübrâ, Necmeddîn-i 119
- Kübreviyye 118
- Küçük Kaynarca Antlaşması 72
- Küfe 32, 100
- Lahor 32
- Latince 12
- Libya 143
- Lohenstein, Daniel Casper von 14
- Londra 146
- Lucknow 100
- Luther, Martin 12
- Lübnan 102, 137
- Mahratta 135
- Maide Suresi 111
- Mâlik İbn Anas 63, 64
- Maraghi, Mustafa al- 54
- Margoliouth, David Samuel 15
- Massignon, Louis 43
- Mâtürîdî 85
- Medine 18, 26, 34, 63, 73, 83, 134
- Megerlin, David Friedrich 13
- Mekke 17, 21, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 34, 42, 44, 45, 50, 88, 101, 113, 134
- Melâmetiyye 109
- Memlukler 34, 49, 103
- Me'mûn 32, 84
- Mercidabık 34

- Merve 44
 Meryem 50, 77, 78, 79
 Mevlevîlik 119, 120
 Mısır[lılar] 30, 32, 33, 34,
 49, 54, 64, 65, 72, 102,
 111, 119, 122, 131, 134,
 136, 137, 138, 144
 Mîkâil 87
 Mimar Sinan 34
 Mirza Gulâm Ahmed 140
 Moğol İmparatorluğu 33,
 35
 Moğol İstilası 72, 120, 123,
 133
 Muâviye 80
 Muhammad İbn Dâvûd 64
 Muhammed 11, 12, 13, 15,
 17, 19, 21, 22, 23, 25, 26,
 29, 30, 31, 37, 39, 42, 46,
 48, 57, 58, 67, 68, 69, 70,
 72, 73, 77, 79, 82, 86, 88,
 97, 98, 107, 121, 125,
 130, 135, 140
 Muhammed bin Eslem 60
 Muhammed bin Hanefiyye
 98
 Muhammed el-Bakır 99
 Muhammed el-Mehdî 99
 Muhâsibî 111
 Muir, William 15
 Multan 100, 103, 114, 124
 Musa 25, 86
 Musa el-Kâzım 99
 Mustâlî 102, 103, 104
 Mutezile 54, 64, 83, 84, 85,
 90, 92, 100
 muvahhidler 93
 Muvahhidler 93, 134
 Müddessir Suresi 82
 Münih 141
 Münker ve Nekir 87
 Mürcieler 81, 83
 Müslim bin Hallâc 58
 Müslüman kardeşler 144
 Müstansır (Abbasi halifesi)
 102
 Mütevekkil (Abbasi halife-
 si) 85
 Nâdir Şah 35
 Napoléon 136
 Nasâî 58
 Nâsır-ı Hüsrev 101
 Necef 100
 Necm Suresi 141
 Nesîmî 104
 Nestûrîler 18
 Nietzsche, Friedrich 141
 Nijerya 45
 Nimetullahi 148
 Nisâ Suresi 78
 Nizar (Fâtımî) 102, 103
 Nübye 111
 On İki İmamlar 98, 99, 100
 On İki İmamlar Şiiliği 99

- Orhan Bey 33
Orta Asya 34, 41, 45, 51,
115, 118, 143, 148
Osman 30
Osman bin Affan 30, 38,
105
Osmanlı İmparatorluğu
14, 34, 49, 52, 67, 72, 76,
119, 120, 137, 140
Ömer bin Hattab 29, 30,
105
Ömer Şerif 131
Özbekistan 128
Pakistan 36, 43, 100, 103,
104, 124, 141, 143, 144,
145, 146
Pehlevi 144
Pencap 103, 124
Pencapça 103, 124
Pers İmparatorluğu 18, 30
Pervîz, Gûlam Ahmed 59
Peştun 125
Plassey 135
Platon 92
Portekiz 103
Racastan 120
Râd Suresi 117, 148
Rahman Baba 125
Rahmân Suresi 50, 90
Reimarus, Hermann Samu-
el 12
Reiske, Johann Jacob 13
Reşid Rıza, Muhammed
137
Rufâiler 118
Rumî (Küçük Asya) 123
Rûmî, Mevlana Celaled-
din-i 48, 77, 109, 119,
121, 123, 124, 142
Rusya 34, 128
Rückert, Friedrich 14
Saba 19
Sâbiilik 74
Sâd Suresi 40
Safa 44
Safeviler 34, 137
Saf Suresi 79
Said, Edward 15
Sale, George 13
Sâmânîler 32
Samarra 49
Samarra Ulu Camii 49
Santillana, Giorgio 65
Schweigger, Salomon 12
Selahaddin Eyyubi 34
Selâhaddîn-i Zerkûb 124
Selçuklu İmparatorluğu
33, 123
Selefilik 137, 139
Semerkant 33
Semitik 18
Senegal 135
Senûsîlik 135, 137
Sıffin Savaşı 80, 97

- Sih 35, 135
 Sind 30, 103, 124, 139
 Sintçe 103, 124
 Sirenayka 137
 Sivas 33
 Snouck- Hurgronje, Chris-
 tiaan 15
 Sokoto 135
 Sprenger, Aloys 15
 Srinagar 78
 Sudan 135
 Suriye 30, 34, 49, 64, 103,
 137
 Suud ailesi 64, 134
 Sühreverdilik 118
 Sühreverdi Maktûl 116,
 120
 Süleyman Çelebi 60
 Sünni 34, 72, 99, 100
 Süyûtî, Celaleddin 54
 Svahili 62, 125

 Şâfiî 64
 Şah Cihan 35
 Şah Veliyyullah 134, 135,
 136
 Şam 29, 32
 Şamil Leşker 137
 Şâzeliyye 119, 147
 Şems-i Tebrizî 123, 124
 Şems-i Tebrizî' 123
 Şiilik 30, 35, 54, 70, 97, 98,
 99, 100, 102, 104, 105,
 119, 131, 144

 Şûrâ Suresi 140

 Taberî 53
 Tac Mahal 35
 Tahira, Qurratul Ain 105
 Tebrizli Muhammed Ali
 105
 Tekvîr Suresi 22
 Tevbe Suresi 42, 74
 Ticânîlik 135
 Timur, Tamerlan 33
 Tirmizî 58
 Transoksanya 30
 Tuğrul Bey 32
 Türkçe 14, 41, 52, 60, 123,
 124, 130, 131
 Türkistan 113
 Türkiye 36, 44, 60, 65, 70,
 124, 128, 131, 139, 140,
 143
 Tyabji, Badruddin 104

 Ulu Cami (Kurtuba) 31, 49
 Ulu Cami (Samarra) 49
 Urduca 30, 124, 134, 139,
 142
 Usman dan Fodio 135

 Ümeyye (Emevi) 30
 Ümeyyeoğulları 30, 72, 82

 Vehhâbîlik 64, 127, 134, 143,
 144
 Vişnu 103

Viyana 11, 34	Yezîd bin Muaviye 30
	Yunan 94, 137
Washington 147	Yunanca 32
Weil, Gotthold 15	Yusuf 26
Wolfson, Harry A. 79	Yusuf Suresi 26, 80
Yahudilik 17, 19, 26, 73	Zâhirîler 64
Yangon 136	Zekeriya 50
Yasin Suresi 39	Zemahşerî 54
Yedi İmamlar Şiiliği 98, 100, 101	Zennun-i Mısri 111, 112
Yemen 99, 103	Zerdüştilik 74
Yeniçeriler 119	Zeyd bin Zeynel Abidin 99
Yeni Platonculuk 92, 101, 115	Zeydîlik 97, 99, 105
Yesrib 25, 26	Zeynel Abidin 99
	Züleyha 26

İSLAMIN KISA TARİHİ

İSLAM ÇALIŞMALARI UZMANI ANNEMARIE SCHIMMEL, İSLAM'A DAİR BİLGİLERİ DERLEDİĞİ BU KİTABIYLA, GELENEKSEL İSLAM TARİHİ GÖRÜŞÜNÜ YANSITIR. İSLAMI, TEOLOJİK OLARAK GELİŞİMİNİ VE GELENEĞİN TARİH BOYUNCA TEMEL TAKİPÇİLERİNİ AÇIK VE GÜVENİLİR BİR ŞEKİLDE SUNAR.

İSLAMIN ORTAYA ÇIKIŞINDAN İTİBAREN MÜSLÜMANLARIN DÜNYASINDAKİ MEVCUT DEĞİŞİM SÜRECİNE VE SON GELİŞMELERE DEĞİNİR. ANNEMARIE SCHIMMEL, İSLAMIN KARMAŞIK VE ÇOK YÖNLÜ TARİHİNİN ÖZENLİ BİR İNCELEMESİ OLAN BU KİTAPTA İSLAM HAKKINDA MÜSLÜMAN OLMAYAN TOPLUMLARDA HÜKÜM SÜREN POPÜLER VE HATALI GÖRÜŞLERE DE AÇIKLIK GETİRMEKTEDİR.

